

Univerzita Hradec Králové

Pedagogická fakulta

Bakalářská práce

2024

Vošická Alena

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka a literatury

Zájmena jenž/kterýž v Bibli kralické šestidílné
Pronouns jenž/kterýž in the Six-Volume Kralice Bible

Bakalářská práce

Autor: Alena Vošická
Studijní program: Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Historie se zaměřením na vzdělávání
Vedoucí práce: PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.
Oponent práce: PhDr. Jana Bílková, Ph.D.

Zadání bakalářské práce

Autor:	Alena Vošická
Studium:	P21P0503
Studijní program:	B0114A090005 Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Studijní obor:	Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání, Historie se zaměřením na vzdělávání
Název bakalářské práce:	Zájmena jenž/kterýž v Bibli kralické šestidílné
Název bakalářské práce AJ:	Pronouns jenž/který in the Six-Volume Kralice Bible

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

1. Studium dosavadní literatury o konkurenci zájmen jenž/který (historické mluvnické, specializované studie).
2. Excerpce Bible kralické šestidílné ve zvoleném rozsahu (min. jedna biblická kniha)
3. Otagování dokladů, jejich základní statistické zpracování (prepozicionální/nepropozicionální postavení, pád, číslo, rod, životnost; absolutivnost tvaru jenž)
4. Srovnání výsledků s dosavadním poznáním, formulace závěrů a dalších badatelských perspektiv.

Bečka, J. V. Zájmeno který a jenž v nové češtině. *Listy filologické* 61, č. 2-3, 1934, s. 138-147.

Gebauer, J. *Historická mluvnická jazyka českého. III/1 Skloňování*. Praha 1896.

Gebauer, J. *Historická mluvnická jazyka českého IV. Skladba*. Praha 2007.

Karlík, P. Vedlejší věty s relativy který a jenž: liší se něčím? In: *Přednášky a besedy ze 44. běhu LŠSS*. Brno 2011, s. 77-91.

Komárek, M. et al. *Mluvnice češtiny 2*. Praha 1986.

Komárek, M. On relative pronouns in Czech and German (jenž - který, der - welcher). In: *The Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš*. Amsterdam 1994, s. 359-364.

Plecitá, T. Zájmeno jenž v bakalářských pracích studentů Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Praha 2020 [nepublikovaná diplomová práce].

Sojka, P. - Janovec, L. Minulost a přítomnost zájmena jenž. *Český jazyk a literatura* 67, č. 5, 2016-2017, s. 216-225.

Šipková, M. Který, jenž, co a jak. *Čeština doma a ve světě* 3, č. 4, 1995, s. 265-266.

Štícha, F. *Velká akademická gramatika spisovné češtiny. II. Morfologie. Část 1. Morfologie - morfologické kategorie, flexe*. Praha 2021.

Trávníček, F. *Historická mluvnice československá*. Praha 1935.

Trávníček F. *Historická mluvnice česká III. Skladba*. Praha 1962.

Vážný, V. *Historická mluvnice česká II. Tvarosloví. 1. část. Skloňování*. Praha 1963.

Zadávací pracoviště: Katedra českého jazyka a literatury,
Pedagogická fakulta

Vedoucí práce: PhDr. Robert Dittmann, Ph.D.

Oponent: PhDr. Jana Bílková, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 23.2.2022

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma *Zájmena jenž/kterýž v Bibli kralické šestidílné* vypracovala pod vedením vedoucího práce PhDr. Roberta Dittmanna, Ph.D., samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 16. 4. 2024

.....

Alena Vošická

Poděkování

Chtěla bych poděkovat vedoucímu bakalářské práce PhDr. Robertu Dittmannovi, Ph.D., za vedení práce, vstřícný přístup, cenné rady a trpělivost při tvorbě této práce. Dále bych chtěla poděkovat svým nejbližším za podporu během psaní.

Anotace

VOŠICKÁ, Alena. *Zájmena jenž/kterýž v Bibli kralické šestidílné*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2024. 55 s. Bakalářská práce.

Bakalářská práce sleduje konkurenci zájmen *jenž* a *kterýž* v Lukášově evangeliu Bible kralické šestidílné, vydané v letech 1579–1594 (Nový zákon roku 1593/94). Teoretická část sleduje genezi a vývoj jednotlivých relativ a zachycuje jejich současný kodifikovaný stav. Praktická část monitoruje konkurenci obou zájmen v prepozicionálních a neprepozicionálních formách, dále podle gramatických kategorií pádu, čísla, rodu a životnosti. Zkoumá dále přítomnost absolutního tvaru *jenž*, bezpředložkových tvarů s náslovným [ň-] a výskyt zájmena *kterýž* v nepravých vedlejších větách.

Klíčová slova

Bible kralická; Lukášovo evangelium; relativum; konkurence *jenž* a *kterýž*; absolutní *jenž*

Annotation

VOŠICKÁ, Alena. Pronouns *jenž/který* in the Six-Volume Kralice Bible. Hradec Králové: Faculty of Education, University of Hradec Králové, 2024. 55 pp. Bachelor Degree Thesis.

The bachelor's thesis investigates the competition between the pronouns *jenž* and *kterýž* in the Gospel of Luke from the Six-Volume Kralice Bible, an edition published between 1579 and 1594 (the New Testament volume was issued in 1593/94). The theoretical part explores the genesis and development of these relative pronouns and captures their current codified forms. The practical part monitors the competition of both pronouns in prepositional and non-prepositional forms as well as their distribution according to the grammatical categories of case, number, gender and animacy. It further examines the presence of the absolute form *jenž*, forms without prepositions with a [ň-] onset, and the occurrence of the pronoun *kterýž* in false relative clauses.

Keywords

Kralice Bible; Gospel of Luke; relative pronouns; competition between *jenž* and *kterýž*; absolute *jenž*

Prohlášení

Prohlašuji, že bakalářská práce je uložena v souladu s rektorský výnosem č. 13/2022 (Řád pro nakládání s bakalářskými, diplomovými, rigorózními, dizertačními a habilitačními pracemi na UHK).

Podpis:

Datum

Studentka Alena Vošická

Obsah

Úvod	11
1 Dosavadní výzkum konkurence <i>jenž/který</i>	13
1.1 Zájmeno <i>jenž</i>	13
1.1.1 Geneze	13
1.1.2 Vývoj forem	14
1.1.3 Současný stav podle kodifikačních příruček	15
1.2 Zájmeno <i>který</i>	16
1.2.1 Geneze	16
1.2.2 Vývoj forem	17
1.2.3 Současný stav podle kodifikačních příruček	17
2 Konkurence <i>jenž</i> a <i>který</i>	18
3 Formulace výzkumných hypotéz	21
4 Výzkum	22
5 Výsledky výzkumu	23
5.1 Celková konkurence <i>jenž</i> vs. <i>který</i>	23
5.2 Prepozicionální tvary.....	25
5.3 Absolutní <i>jenž</i>	31
5.4 Tvar <i>kterýž</i> v nepravých vedlejších větách a ve větách s navazovací funkcí. 33	
5.5 Distribuce relativ <i>jenž/kterýž</i> podle čísla	34
5.6 Distribuce relativ podle jmenného rodu a životnosti.....	35
5.7 Bezpředložkové tvary s náslovným [ň-]	36
5.8 Zastoupení tvarů zájmena <i>který/kterýž/kterýžto</i> a <i>jenž/jenžto</i>	36
5.9 Další vývoj sledovaných tvarů v předbělohorských vydáních Bible kralické38	
6 Závěry.....	40
7 Seznam literatury	44
8 Seznam příloh	47

Úvod

Naše bakalářská práce zkoumá distribuci forem zájmen *jenž* a *který* v Bibli kralické šestidílné. Navazuje v tom na časopiseckou studii J. V. Bečky, který sledoval konkurenci relativních zájmen *jenž* a *který* v beletristických textech a také v Bibli kralické vydané v roce 1613, z níž rozebíral ze Starého zákona Genesis a z Nového zákona evangelium svatého Matouše a Jana. Naše práce se soustředí na evangelium svatého Lukáše, zaměřuje se na celkový počet podob *jenž* a *kterýž*, dále na zastoupení v bezprepozicionální a prepozicionální pozici, zmiňuje absolutní *jenž* atd. V neposlední řadě usilujeme o srovnání výsledků se studií Bečkovou.

Relativní zájmena mají funkci spojovací, uvozují vedlejší vztažné věty, a funkci větnečlenskou. Relativa stávají na levé perifirii věty, vyjadřují gramatické kategorie, mohou nést přízvuk (pokud ho nepřebírá předložka: *bez nějž*, *do nichž*, *za kterého*) a jsou součástí syntaktické stavby vedlejší věty.

V systému relativ na české půdě existovala původně relativa *jenž*, *an* a archaické *jen* (Gebauer, 1929, s. 250), další relativa vznikala z tázacích zájmen (*kdo*, *co*, *který* atd.). Zájmeno *an* téměř úplně zaniklo (srov. i *anžto*), ve 14. století bylo archaické *jen* nahrazováno mj. relativem *jenž*. To bylo postupně během 16. století vytlačováno na perifirii mikrosystému relativ vztažným zájmenem *který/kterýž* a později dalšími vztažnými zájmeny (*co*, *což*). Mezi širší příčiny tohoto jevu patřil ústup determinovaných *j*-ových relativ (číslovek, adverbii atd.), srov. stč. *jeliko*, *jamž*, *jadyž* ad., neboť kategorie určenosti se nevyvinula v češtině jako kategorie gramatická. Roli v distribuci však jistě hrály i faktory stylistické.

V jednotlivých kapitolách se zaměříme nejprve na genezi jednotlivých zájmen (kap. 1.1.1 a 1.2.1), na vývoj jejich forem od staré češtiny po konec 16. století (kap. 1.1.2 a 1.2.2) a pro srovnání doplňujeme i přehled současného stavu podle kodifikačních příruček. Výzkum je proveden na materiálu Bible kralické šestidílné, která je považována za jednu z nejlepších literárních památek a vzor předbělohorské, ale i pobělohorské češtiny. Jedná se o první dochovaný český překlad bible z původních jazyků (a dalších předloh), o vznik se zasloužili překladatelé, teologové a tiskaři jednoty bratrské. V prvním vydání byla rozvržena do šesti svazků, které vycházely postupně

v Kralicích nad Oslavou v bratrské tiskárně, zpočátku pod patronátem Jana ze Žerotína,
v letech 1579 až 1593/94.

1 Dosavadní výzkum konkurence *jenž/který*

1.1 Zájmeno *jenž*

1.1.1 Geneze

Stará čeština je jediným vernakulárním slovanským jazykem, ve kterém se relativní zájmeno *jenž* udrželo. V dalších samostatných slovanských jazycích během 16. století buď úplně vymizelo (stará polština, stará ruština, bulharština), nebo se transformovalo v konjunktivní výrazy (srbochorvatština, resp. srbština, chorvatština), viz Bečka (1934, s. 140).

Zájmeno *jenž* se vyvinulo z tvaru maskulina **jb*, jehož kmen byl rozšířen o *-en* (srov. *тѣ > ten*, *онѣ > onen*). Zájmeno *jen* (a jeho další varianty *jenž*, *jenžto*) mohlo mít ve staré češtině platnost jednak personálie, jednak demonstrativa, jednak relativa, ale z *jen* odvozená podoba *jenž* (s variantami) fungovala také jako navazovací částice, uvozující nepřímou vedlejší větu (viz *ESSČ*, hesla *jen – jenž² – jenžto²*; *jenž¹ – jenže – jenžto¹ – jenžt¹*; srov. Laichterová, 1985, s. 75). Jako relativní zájmeno bylo, jak plyne z variant uvedených výše, zájmeno *jen* užíváno často i s přidaným postfixem *-ž/-že*, často je relativní význam ještě zesílen postfixem *-to* ve tvaru *jenžto* (Vážný, 1964, s. 142). Z těchto tvarových možností postupně zvítězila jako forma relativního zájmena varianta *jenž*, ve staré češtině byla užívána i ve funkci absolutního relativa. Ve vztažných souvětích uvozovalo *jenž* věty přívlastkové (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 385). Zájmeno *jenž* se tedy časem vyvinulo v plnoprávné relativum.

V souvislosti s paradigmatem zájmena **jb* je nutno zmínit ještě tvary posesiv *jeho*, *jejich* a *její*. Původní genitivy *jeho*, *jie*, *jich*, které zastávaly funkce neshodného přívlastku (Kosek, 2014, s. 66–67), se z paradigmatu oddělily, u *jie* a *jich* byly zesíleny o *je-* a staly se samostatnými posesivy (*jeho*, *její*, *jejich*). Dalším důležitým aspektem je vznik náslovného *ň-*. V klasické praslovanštině došlo změnou hlásek před jotací k tomu, že postprepozicionální tvary po **sъn*, **vъn*, **kъn* začínaly náslovným *ň-* (např. **kъn jemu > k ňemu*), nepostprepozicionální tvary *j-* (srov. Kopečný – Šaur – Polák, 1980, s. 298–299). Tato původní distribuce ale byla porušována, např. *mazej ním koně* (doklad z *Koňského lékařství*, 1554), *ním se řídili* (Žofie Albínka z Helfenburku, 1604–1627; oba doklady pocházejí ze *Středněčeské textové banky*). Ve staré češtině je ojediněle doloženo také náslovné *d'* u relativa *jenž* (tedy *d'enž*, *d'ehož*, viz *ESSČ*, heslo

*jenž*¹ – *jenže* – *jenžto*¹ – *jenžt*) a relativa *ježtol/ješto* (tedy *d'ěšto*, viz *ESSČ*, heslo *ježtol/ješto*).

1.1.2 Vývoj forem

Z hlediska vývoje forem zájmena *jenž* je nejdůležitější vznik absolutního tvaru *jenž*, a to už ve 14. století. Příklady uvádí Vážný (1964, s. 142): „rúcho, jenžto snědeno bývá ot molu“ (absolutní *jenž/to*), dokonce se vyskytuje v kombinaci s osobním zájmenem „v tom klášteře, jenž jej založil“ (ve významu *který založil*, srov. novočeské *co ho založil*).

V některých případech bývá *jenž* zesilováno spojením s postfixem *-to*, a tak vzniká relativum a spojka *ježtol/ješto/něžto* s částečně zachovalou hypotaktickou funkcí (Bečka, 1934, s. 139; *ESSČ*, heslo *ježtol/ješto*), avšak různé platnosti: jako relativum, podřadicí spojka časová, podmínková, přípustková, souřadicí spojka odporovací ad. (Kopečný – Šaur – Polák, 1980, s. 292–293; *ESSČ*, heslo *ježtol/ješto*). Obdobný posun je doložen i v případě absolutního *jenž*, fungujícího někdy jako podřadicí spojka *že* („svědčí svatý Lukáš, jenž jeden bohatec bieše, ten“, viz *GbSlov*, heslo *jenž*³). Trávníček (1962, s. 105–106) vykládá různou hypotaktickou funkci *ješto* z původního širokého citoslovečného upozorňovacího významu „hle“ a popírá, že by *ješto* vzniklo ustrnutím tvaru paradigmatu *jenž*.

Osamostatnělé, od původu genitivní, tvary *jehož*, *jejíž* a *jejichž* se staly zvláštními zájmeny přivlastňovacími vztažnými (srov. *SSJČ* s. v. *jehož*), která nejsou nahraditelná relativními zájmeny řady *který*, srov. *člověk, jehož čepici někdo vzal, po marném hledání odešel*. Posesivní formy jsou nadřazené ve vztahu k relativním, protože jejich používání podněcuje zachování knižního *jenž* v češtině (Komárek, 1994, s. 361). Zatímco *jehož* a *jejichž* jsou nesklonná zájmena, tvar *jejíž* má vlastní deklinační paradigma, skloňuje se podle vzoru *jarní*. Dnes jsou chápána jako samostatná lemmata ve slovnících (srov. též *PČP*, 1993).

Jak už bylo řečeno výše, spisovná čeština je jediným slovanským jazykem se zachovalým relativem *jenž*. V českých nářečích v širším smyslu ani v obecné češtině toto zájmeno nežije (Vážný, 1964, s. 142) a zdá se, že ustupuje také ve spisovném jazyce. Zájmeno *jenž* patří od původu k řadě relativ s kořenem **jo-*, která vyjadřovala určené, jedinečné a známé. Protože se však kategorie určenosti (determinace) v češtině negramatikalizovala, zvítězila v konkurenci s nimi relativa s kořenem **ko-*, která kategorii determinace nevyjadřovala, vztahovala se k neurčenému, všeobecnému a neznámému. Většina *j*-ových relativ v češtině zanikla (*jamž, jadyž, jedyžto, jeliko*),

výjimkou jsou pouze slova *jenž* a *ježto* (a také *jak*, *jaký*), která dále existují vedle synonym řady *který* (Němec, 1968, s. 50).

Podle Vážného (1964, s. 142) bylo vztažné zájmeno *jenž* vytlačováno zájmenem *který* rychle od konce 15. století. Během 16. století se tedy stávalo archaismem a dále se vytrácelo z hovorového jazyka. V psané podobě se vyskytovaly obě formy tohoto zájmena, jak deklinovaná, tak absolutní (ta do 17. století), poté bylo zájmeno nahrazováno pro svou archaičnost. Během národního obrození v 19. století bylo ovšem opětovně zaváděno do úzu, a to jako odraz návaznosti na reformační a českobratrskou tradici, ve spisovné češtině především v její podobě psané (Bečka, 1934, s. 140, 147). Dobrovského mluvnice ve 2. vydání obsahuje jak neshodnou formu, tak i shodnou s celým paradigmatickým vypsáním pouze pro rody mužský a ženský. Zásadou Gebauerových mluvnic byly shodné tvary kodifikovány (Sojka – Janovec, 2016–2017, s. 218).

1.1.3 Současný stav podle kodifikačních příruček

Zájmeno *jenž* patří do měkké zájmené deklinace, má však některé tvarové zvláštnosti (MČ 2, s. 396–397). Současná kodifikace zájmena *jenž*, jak se nachází v *PČP* nebo *SSČ*, uvádí rozdělení na bezpředložkové a předložkové tvary, dokládá pádovou homonymii v singuláru ženského rodu (genitiv-dativ-lokál-instrumentál, z toho lokálový tvar jen v sadě prepozicionálních tvarů) a v plurálu všech rodů (nominativ-akuzativ) vyjma mužského životného, dále v plurálu v genitivu a lokálu v sadě prepozicionálních tvarů atd., srov. Komárek a kol. (1986, s. 396). Tvar genitivu-akuzativu mužského životného *jehož* se ve významu přivlastňovacího vztažného zájmena neskloňuje (srov. *PČP*, 1993). Tvary akuzativu singuláru *jejž/něžž* platí jak pro rod mužský životný, tak i neživotný, na rozdíl od tvarů *jehož/něhož*, který se vyskytuje pouze v rodě mužském životném (srov. Trávníček, 1951, s. 551). Bepředložkové tvary jsou využívány především v psaném projevu, tvar *již* už bývá dlouho považován za tvar knižní (srov. Havránek – Jedlička, 1998, s. 93). Do nominativu plurálu animat a akuzativu maskulin proniká v úzu forma *jenž* (Sojka – Janovec, 2016–2017, s. 219). Výskyt absolutního tvaru *jenž* je považován za nespisovný. Tvar *jejž* (*něžž*) v genitivu singuláru uvádíme podle *IJP* (heslo *jenž, jež*).

<i>číslo</i>	singulár			
rod	m. životný	m. neživotný	femininum	neutrum
nominativ	jenž	jenž	jež	jež
genitiv	jehož/něhož/jejž/nějž	jehož/něhož/jejž/nějž	jíž/níž	jehož/něhož/jejž/nějž
dativ	jemuž/němuž	jemuž/němuž	jíž/níž	jemuž/němuž
akuzativ	jejž/nějž/jehož/něhož	jejž/nějž	jíž/níž	jež/něž
vokativ	x	x	x	x
lokál	němž	němž	níž	němž
instrumentál	jímž/nímž	jímž/nímž	jíž/níž	jímž/nímž
<i>číslo</i>	plurál			
rod	m. životný	m. neživotný	femininum	neutrum
nominativ	již	jež	jež	jež
genitiv	jichž/nichž	jichž/nichž	jichž/nichž	jichž/nichž
dativ	jimž/nimž	jimž/nimž	jimž/nimž	jimž/nimž
akuzativ	jež/něž	jež/něž	jež/něž	jež/něž
vokativ	x	x	x	x
lokál	nichž	nichž	nichž	nichž
instrumentál	jimiž/nimiž	jimiž/nimiž	jimiž/nimiž	jimiž/nimiž

Tabulka č. 1: Skloňování zájmena *jenž*, modře vyznačeny předložkové tvary

1.2 Zájmeno *který*

1.2.1 Geneze

Zájmeno se složeným skloňováním *který* se vyvinulo ze zájmenného adjektiva, které mělo v praslovanštině podoby jako **k̑terъjъ*, **koterъjъ*, **kotorъjъ* (Rejzek, 2015, s. 353). Mělo primárně tázací funkci a přiřazovalo se k interogativním zájmenům *k*-ové řady (srov. *kdo*, adverbia *kde*, *kdy*). K elementu **k̑* je připojena přípona **-tero/-toro-* (tamtéž). Ta sama o sobě znamenala výběr ze dvou a původně naznačovala vztah opozice (Machek, 1971, s. 303). K základní staročeské formě *který* lze připojovat postfixy jako *-ž/-ž-to/-si/-koli(v)*.

K základní podobě *který* existuje předponová indefinitivní odvozenina *některý*, která patří mezi zájmena neurčitá utvořená prefixací předponou *ně-*, ale ve staré češtině mělo toto zájmeno více tvarů jmenných (gen. sg. fem. *některy*), v nové češtině má deklinaci složenou (Vážný, 1964, s. 143). Další odvozenou formou je adjektivum *nikterý* se zápornou předponou *ni-* ve významu ‚vůbec žádný‘ nebo ‚ani jeden‘ (Bělič – Kamiš – Kučera, 1979). Se vznikem praslovanského souvětí docházelo k posunům funkcí, z interogativních vět vznikaly věty relativní s odlišnými vztažnými zájmeny a příslovci tázacího původu (Bauer in Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 375). Ve 14. století se od tázacího zájmena *který* používalo vztažné zájmeno *který*, vzniklé

automatizací z původních nepřímých otázek. Postupně začalo vytlačovat zájmena *jenž* nebo *jaký* (Vážný, 1964, s. 141–142). V současnosti uvádí relativum *který* pravé i nepravé vedlejší věty přívlastkové, ale např. také vedlejší věty předmětné (srov. Čechová a kol., 2011, s. 336).

Od svého interrogativního protějšku se zájmeno *který* liší foneticky tzv. slabou přízvukností (Šmilauer, 1979, s. 192). Konkuruje si především s relativy *jenž* a *an*. V rovině významové se zájmeno *který* primárně vztahuje k věcem obecným, neznámým, které se s obsahem věty stávají známými (Zubatý, 1918, s. 39).

Dřívější způsob souvětí s přívlastkovou větou na prvním místě, v níž za *který* následuje řídící substantivum (*která žena muže bije, ať skončí v pekle*), se částečně dochovaly v některých příslovích, lidových písních nebo archaických vyjádřeních. Takto vyjádřená vedlejší věta je typická pro nářečí (některá moravská a slezská), v nichž se nedochovalo relativum *jenž*. Pokud se mluvilo o určitých, identifikovaných objektech, využívalo se v nich zájmeno *co* nebo příslovce *jak* v zájmenné funkci (srov. Šipková, 1995, s. 266).

1.2.2 Vývoj forem

Ve staré češtině jsou doloženy analogií vzniklé podoby jako *kteríř* pro nom. sg. neživotných maskulin, *o kteríř* apod., jejichž motivací byla zřejmě redukce alomorfie kořene (Gebauer, 1896, s. 555–556, je ovšem vykládá hláskovou změnou *ry* v *ři*). V paradigmatu zájmena proběhly v nespisovné češtině běžné hláskoslovné změny (*který* > *ktorej/kerej* atd.).

1.2.3 Současný stav podle kodifikačních příruček

Zájmeno *který* má tvrdé složené skloňování, soustava jeho tvarů ve spisovné češtině je neproblematická (viz tabulka níže, v tabulce neuvádíme tvary s postfixy).

<i>číslo</i>	singulár			
rod	m. životný	m. neživotný	femininum	neutrum
nominativ	který	který	která	které
genitiv	kterého	kterého	které	kterého
dativ	kterému	kterému	které	kterému
akuzativ	kterého	který	kterou	které
vokativ	x	x	x	x
lokál	kterém	kterém	které	kterému
instrumentál	kterým	kterým	kterou	kterým
<i>číslo</i>	plurál			
rod	m. životný	m. neživotný	femininum	neutrum
nominativ	kterí	které	které	která
genitiv	kterých	kterých	kterých	kterých
dativ	kterým	kterým	kterým	kterým
akuzativ	které	které	které	která
vokativ	x	x	x	x
lokál	kterých	kterých	kterých	kterých
instrumentál	kterými	kterými	kterými	kterým

Tabulka č. 2: Skloňování zájmena *který*.

2 Konkurence *jenž* a *který*

Tázací zájmeno *který* nelze nahradit relativním zájmenem *jenž*. O konkurenci zájmen je řeč tehdy, kdy jsou obě dvě zájmena vztažná a uvozují vedlejší větu. Zásadním rozdílem mezi zájmeny je jejich původ: zájmeno *jenž* je původně zájmenem ukazovacím a zájmeno *který* zájmenem tázacím, obě se tedy stávají relativy druhotně. Nejdříve obě zájmena koexistovala vedle sebe, až mezi nimi došlo ke „stírání původních významových rozdílů“ (Trávníček, 1962, s. 108). Také Bauer (in Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 386) mluví o tom, že rozdíl u přívlastkových vět „se pak postupně stíral [...] První stopy tohoto vývoje [tj. ústupu *jenž* oproti *který*] najdeme již ve XIV. stol. [...] a teprve v XVI. stol. se užívalo zájmena *který* všeobecně [...]“. Zatímco ještě ve 14. stol. je „pravidlem relativum *jenž*“, zájmeno *který*(ž/to) se „šíří [...] zjevně od 15. století“ (Vážný, 1964, s. 141). Tento ústup zájmena *jenž* jistě souvisí s celkovým ústupem *j*-ových relativ, během 17. století se dané *j*-ové formy (od *jenž*) vyskytují zejména v prepozicionálních tvarech, až během národního obrození v 19. století se opět zájmeno *jenž* dostalo do úzu, ale zvláště jako vzkříšený archaický tvar vedle běžně používaného relativu *který* (Kopečný – Šaur – Polák, 1980, s. 301). Obdobný vývoj lze sledovat i v německém jazyce u zájmen *der/welcher*, ten je tedy srovnatelný s konkurencí *jenž/kterýž* (Komárek, 1994, s. 363).

Další hypotetickým rozdílem je důraz, neboť zájmeno *který* je považováno za důraznější. V českém úzu závisela volba zájmena na obsahu věty, *jenž* se používalo ve větách s konkrétním významem a *který* ve větách s významem obecným. Slovy J. V. Bečky: „Zájmeno *který* je určitější a ostřejší, zájmeno *jenž* méně určité, měkčí s malým archaistickým nádechem.“ (Bečka, 1934, s. 145) Zájmena vztažná všeobecně odkazují k větnému členu, ke kterému se vztahují, např. zájmeno *jenž*, ale zájmena původem tázací tuto funkci plní jinak (Čechová, 2011, s. 208). Libozvučnost jako kritérium pro kladení zájmen *jenž* a *který*, jehož předpokladem je estetické jazykové cítění, nelze zobecnit, protože je to zcela subjektivní záležitost (Zubatý, 1918, s. 40, 43).

Nejpodrobněji se konkurenci *jenž/který* věnoval J. V. Bečka (1934). Na vybraném materiálu zkoumal významový rozdíl mezi zájmeny, sledoval četnost použití tvarů *jenž* a *kterýž*, jejich předložkové varianty a problematický tvar nominativu životných maskulin *již*. Srovnání staročeského a novočeského úzu u vybraných autorů dokládá, že zájmeno *jenž* ustupuje zájmenu *který*, jejich použití není gramaticky omezeno, a pokud se setkají vedle sebe v jednom složitém souvětí, často se kombinují. Ze staročeských památek zkoumal Bečka spisy V. Hájka z Libočan, Komenského či Husa, z novočeských autorů Palackého, Havlíčka, Jirásky, Světlou, Vančuru nebo Čapka. Došel k závěru, že zájmeno *který* bylo ve větší míře využíváno jak v psané, tak zřejmě i v mluvené formě jazyka. Oproti tomu v prepozicionální formě bylo zájmeno *jenž* používáno častěji. Absolutní forma *jenž* během vývoje vymizela, někteří autoři ji zaváděli do děl kvůli stylizaci.

Podle Bečkova (1934) zjištění jazyk Bible kralické, jež zkoumal na vydání z roku 1613, dokládá, že zájmeno *jenž* v neprepozicionálním postavení nacházelo celkově v dobové produkci stále menší uplatnění a je hojně nahrazováno zájmenem *kterýž*. *Jenž* se udrželo hlavně díky předložkovým formám, které jsou dokonce hojnější než tvary postprepozicionálního *kterýž*. Absolutní tvar *jenž* je v Bibli kralické šestidílné dobře doložen. Ve Starém zákoně *jenž* tvoří 20 % všech zájmen od tvarů lemmat *jenž/který*, oproti tomu v Novém zákoně už jen pouhých 8 %, ale tato Bečkova statistika neobsahuje absolutní tvar *jenž*.

Základním relativem je v novější době zájmeno *který*, při více vztažných větách dochází ke střídání obou zájmen, ale pouze věta uvozená zájmenem *který* může předcházet (*kterou knihu chtěl, tu si vzal*, viz Šmilauer, 1979, s. 193–194). Používání závisí taktéž na přítomnosti předložky a někde i počtu slabik (*který* má dvě slabiky, zatímco *jenž* pouze jednu, ve skloňovaných tvarech může mít ovšem i dvě */jimiž/*,

s přidáním předložky se počet slabik dále zmnožuje). Je doložen hojnější výskyt zájmena *jenž* pro lokálové předložkové tvary (Bečka, 1934, s. 143).

Zájmeno *který* je v nejnovějších mluvnicích považováno za stylisticky neutrální, *jenž* je považováno některými autory za knižní a vztažné zájmeno co za hovorové a mírně substandardní (Štícha, 2013, s. 814).

Jedním z důvodů hojnějšího užívání zájmena *který* může být menší obtížnost jeho tvarů: neobsahuje tvary s náslovím citlivým na ne/přítomnost předchozí předložky, nemá pádové dublety a jeho skloňování je stejné jako u přídavných jmen tvrdých. Relativní tvar *již* je navíc homonymní s časovým příslovcem *již* (srov. Trávníček, 1951, s. 552).

V pojetí generativní gramatiky rozvíjí vedlejší věta vztažná tzv. „hlavu“ – větný člen věty hlavní, za ním je poté koreferentní relativum. P. Karlík rozlišuje v současné češtině tři typy „hlav“, přičemž pouze první, externí nominální hlava, může být rozvíjena jak relativem *jenž*, tak i relativem *který*. Obě dvě věty nabývají stejného významu, rozdíl je jen formální a stylistický: *který* je nepříznakové, *jenž* knižní a jako nepříznakové je pocíťováno pouze po předložce (Karlík, 2011, s. 77–84). V případě, že je „hlava“ tvořena substantivem doplněným o superlativ, je nemožné použít *jenž* (historicky to plyne z toho, že v *jenž* je obsažena determinace, proto pokud je v superlativu vyjádřena v hlavní větě, nemůže již být také ve větě vedlejší). Taktéž v situaci, kdy je hlava nejen externí, ale i interní, je jedinou možností použít zesílené relativum *kterýžto* (Karlík, 2011, s. 84–85).

O vyšším výskytu zájmen *který* vypovídají i hodnoty absolutní frekvence (FRQ) výskytu daného slova v korpusech češtiny, hodnoty průměrné redukované frekvence (ARF) a pořadí těchto dvou veličin. Například podle *Frekvenčního slovníku češtiny* je hodnota FRQ tvaru *který/kterej* 779 762 a hodnota ARF je 475 665, což v celkovém pořadí odpovídá 10. nejpoužívanějšímu slovu v korpusu SYN2000. Vyskytuje se rovnoměrně ve všech třech typech psaných textů, tj. v beletrii, odborné i publicistické literatuře. I tvary *kterýž* a *kterýžto* byly doloženy, jejich hodnoty jsou v řádech stovek a největší procentuální zastoupení mají v beletristických textech (přes 60 %), viz Čermák (2004, s. 113). Oproti tomu zájmeno *jenž* je podle *Frekvenčního slovníku češtiny* 33. nejpoužívanějším slovem s hodnotami FRQ 209 084 a ARF 112 702. Jeho výskyt je procentuálně velmi vyrovnaný mezi beletrií, odbornými texty a publicistickými texty (Čermák, 2004, s. 93). Publikace *Statistiky češtiny* uvádí podle korpusu SYN2005, že celková hodnota četnost využití lemmatu zájmena *který* je

763 550, to ho řadí na třetí místo nejpoužívanějších pronomín, není zde ale odlišena jeho příslušnost k interogativům nebo relativům. Četnost relativního tvaru *kterýž* vykazuje hodnotu 294. Zájmeno *jenž* se vyskytuje 214 176krát. V této celkové hodnotě jsou započítány dohromady subkorpusy beletrie, odborné literatury a publicistiky (Bartoň a kol., 2009, s. 155–156).

3 Formulace výzkumných hypotéz

Cílem této práce je popis konkurence relativních zájmen *jenž* a *kterýž* v Lukášově evangeliu Bible kralické šestidílné. Na základě dosavadního bádání formulujeme tyto hypotézy:

1) V Bibli kralické šestidílné si budou obě zájmena konkurovat, přičemž zájmeno *kterýž* bude zastoupeno častěji než zájmeno *jenž*.

2) Bude se vyskytovat více prepozicionálních tvarů zájmena *jenž* než zájmena *kterýž*, zejména v lokálu, akuzativu a genitivu.

3) Absolutní tvar *jenž* bude ve sledované pasáži doložen.

4) Zájmeno *kterýž* se bude častěji objevovat v nepravých vedlejších větách, pokud se vyskytnou.

5) V Bibli kralické nalezneme relativa daleko více ve tvarech singuláru než v plurálu, což obecně odpovídá distribuci tvarů v rámci kategorie čísla v češtině.

6) Bezpředložkové tvary s náslovným [ň-] (typ *budou se řídit tím zákonem, nímž podle Božího přikázání mají*) nebudou zastoupeny.

7) Zastoupení tvarů zájmena *jenž* a *kterýž* v našem výzkumném vzorku bude srovnatelné s Bečkovými (1934) výsledky, přičemž ve srovnání se soudobou produkcí bude zastoupení tvarů *j*-ového relativa vyšší, neboť se jedná o vysoký, biblický styl.

4 Výzkum

Materiálovouází pro výzkum je text Lukášova evangelia Bible kralické šestidílné (novozákonní svazek vyšel v letech 1593–1594). Excerptujeme relativní zájmena *který(ž/to)* a *jenž(to)* z kompletního biblického textu, stranou ovšem ponecháváme metatexty (sumáře kapitol a celého evangelia, marginálie na hřbetním i vnějším okraji). Interrogativní tvary zájmena *který(ž/to)* do výzkumu zahrnuty nebyly, dále nebylo sledováno ani relativum *ješto*, které je už v *ESSČ* k roku 1300 vedeno jako lexém samostatný.

Excerptce byla pořízena z edice *Bible kralická šestidílná. Kompletní vydání s původními poznámkami* (Praha: Česká biblická společnost, 2014), jež se nachází ve Studijní a vědecké knihovně v Hradci Králové pod signaturou A0-36451. Excerptce byla realizována manuálně a excerpta zpracovávána v programu MS Excel, přičemž kromě znění konkrétního dokladu byla vždy uvedena lokalizace (kapitola a číslo verše) a byly otagovány následující proměnné: a) gramatické kategorie (pád, číslo, rod, u maskulin životnost), b) to, zda jde o prepozicionální, nebo neprepozicionální tvar, a konečně c) to, zda jde o absolutní tvar *jenž*. Excerptce je součástí bakalářské práce jako příloha. Kurzivou jsou v dokladech vyznačeny překladatelské dodatky Kralických.

Otagovanou pracovní verzi excerptce ukazuje následující ilustrativní výřez (ponecháváme seřazení veršů v programu Excel):

	A	B	C	D	E	F	G	H
1	VÝSKYT	TVAR	J/K zájmeno	PÁD	ČÍSLO	ROD	ŽIVOTNOST	POZICE (P = prepozicionální, N = neprepozicionální)
5	L 1,50	jehož	J	G	sg.	m.	a.	N
6	L 1,78	v nichžto	J	L	pl.	n.	X	P
7	L 11,2	jenž	J	N	sg.	m.	a.	N
8	L 11,22	v něž	J	A	pl.	n.	X	P
9	L 11,44	po nichž	J	L	pl.	m.	a.	P
10	L 11,47	jenž absolutní	J	N	pl.	m.	a.	N
11	L 12,1	jenž	J	N	sg.	m.	i.	N
12	L 12,4	jenž absolutní	J	N	pl.	m.	a.	N
13	L 12,42	jehož	J	G	sg.	m.	a.	N
14	L 13,14	v nichž	J	L	pl.	m.	i.	P
15	L 13,35	jenž	J	N	sg.	m.	a.	N

Obrázek 1: Ukázka otagované excerptce zájmen *jenž/který* z Lukášova evangelia Kralické bible šestidílné (seřazení kapitol, např. v této ukázce kapitola 11 následuje po kap. 1, ponecháváme podle řazení v programu MS Excel).

Pro vyhodnocení dat byly užity statistické funkce programu MS Excel, jako je celková absolutní četnost, aritmetický průměr apod., využili jsme také grafy tvořené v tomto programu. Pro další jednoduché statistické výpočty byly použity kalkulátory pro χ^2 -test a Fisherův exaktní test dostupné na adrese <https://www.socscistatistics.com/>. Přejdeme nyní k představení získaných výsledků a budeme je komentovat, na závěr srovnáme své výsledky s Bečkovými a odpovíme na výzkumné otázky formulované výše.

Při vyhodnocení dat jsme se museli vypořádat s interpretačním úskalím v podobě otagování materiálu podle kategorie životnosti, to je však kategorie, jejíž vývoj je v češtině dlouhodobý, vyhraňování některých koncovek (např. -ové) probíhalo až do 19. století včetně. V materiálu se tak nacházejí poněkud problematické příklady, u nichž je na první pohled porušena shoda v životnosti: L 12,33 *Dělejte sobě pytlíky kteříž nevetšeji*; L 13,17 *ze všech těch slavných skutků, kteříž se dáli od něho*; L 16,21 *z drobtů, kteříž padali*. V pozadí porušení očekávané shody stojí jistě představa nominativu s -ové a životnou shodou, která je dobře doložena, např. L 12,1 *mnozí zástupové scházeli se*; L 11,44 *hrobové nepatrní*; L 23,23 *rozmáhali se hlasové jejich* atd. Při tagování zde vycházíme z formy relativa, tj. případy uvedené výše chápeme jako životné. Potíž pak vyvstává s homonymními tvary relativ v plurálu, např. L 13,14 *dni ... v nichž*; L 19,17 *ze všech divů, kteréž byli viděli*; L 19,43 *dnové, v nichž*; L 21,6 a 23,29 *dnové, v nichžto*. Tyto případy tagujeme jako neživotné, pokud nemají v textu doloženu explicitně podobu zživotňující koncovky -ové v hlavní větě, tj. předpokládáme v nom. pl. kolísání typu *divy/divové* a relativum tagujeme jako neživotné.

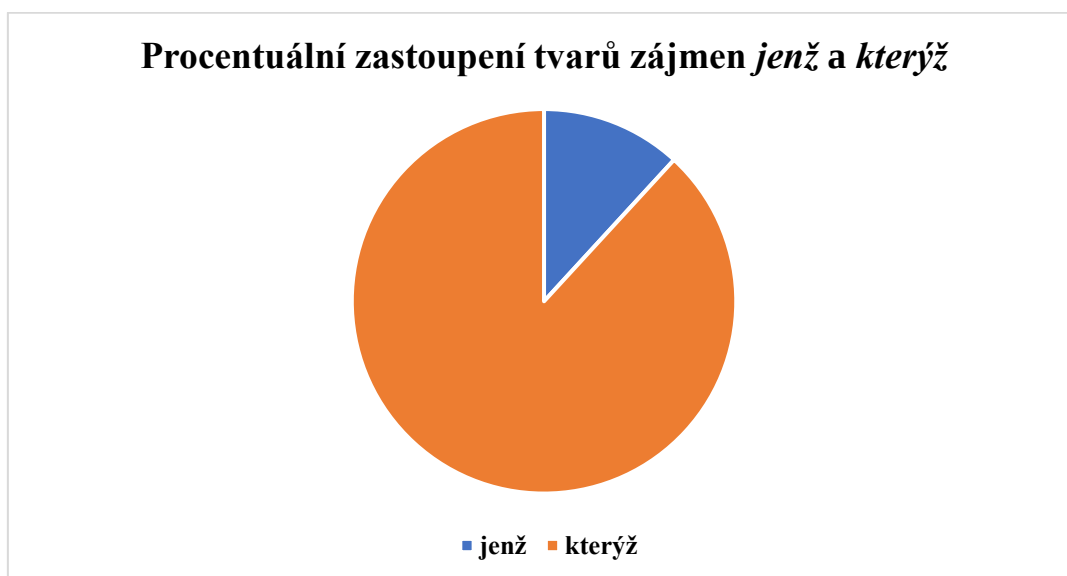
5 Výsledky výzkumu

5.1 Celková konkurence *jenž* vs. *který*

Z rozboru excerpce vyplynulo, že z celkových 389 dokladů jsou tvary zájmena *jenž* zastoupeny 46krát, oproti tomu tvary zájmena *kterýž* dosáhly 343 dokladů. Pro zjednodušení zde dále referujeme o zájmenu *jenž* a *kterýž* podle nejčastěji zastoupených variant, avšak u každého z nich započítáváme do jejich tvarů také varianty s postfixy (*jenžto*, *který*, *kterýžto*), jejich distribuci bude věnována kapitola 5.7. Z výše zmíněného základního rozložení tvarů zájmena *jenž* vs. *kterýž* vyplývá, že tvary *jenž* jsou využívány výrazně méně než tvary *kterýž*. Procentuální zastoupení obou

zájmen uvádíme v grafu č. 1, ve kterém modře vyznačené tvary *jenž* zaujímají 11,8 % a tvary *kterýž*, reprezentované oranžovou barvou, dosahují zastoupení 88,2 %.

Bečkův výzkum Nového zákona Bible kralické, jehož excerptce byla pořizena z běžně dostupného novodobého tzv. Karafiátova kritického otisku (*Bibli Svatá. Podle posledního vydání kralického z roku 1613*. Praha: Britická i zahraničná společnost biblická, 1921), se zaměřil na Genesis a evangelium sv. Matouše a Jana a zjistil v novozákonních úsecích celkem 339 dokladů všech vztažných zájmen, z nichž zájmeno *jenž* bylo obsaženo pouze 27krát, takže s 8% zastoupením dosáhlo nejnižší hodnoty výskytu tohoto zájmena z Bečkova výzkumu vůbec. Z tohoto podílu Bečka usuzuje na ústup zájmena *jenž* z hovorového jazyka a jeho náhradu zájmenem *který* během 16. století (Bečka, 1934, s. 140–141).

Graf 1: Procentuální zastoupení tvarů zájmen *jenž* a *kterýž* v našem zkoumaném vydání Bible kralické šestidílné (2014). Tvarů zájmena *jenž* se vyskytuje 11,8 % a relativních tvarů *kterýž* je 88,2 % z celkových 389 dokladů.

Uvedeme několik příkladů vět s relativem *kterýž* v blízkém kontextu z naší excerptce, abychom ilustrovali preferenci tohoto zájmena ve sledovaném prameni: L 22,27 *Nebo kdo větší jest, ten-li kterýž sedí, čili ten kterýž slouží? Zdali ne ten kterýž sedí? Ale já mezi vámi jsem jako ten kterýž slouží.*

Náš výzkum potvrdil poměrně velmi malé procentuální zastoupení tvarů zájmena *jenž*. Výsledky dobře odpovídají poměrům z evangelia sv. Matouše a sv. Jana Kralické bible, zkoumaného Bečkou (1934). Pokud jde o rozdíly mezi oběma evangelijními soubory, naším a Bečkovým, nejsou statisticky významné (v našem výzkumu 343 : 46, u Bečky 312 : 27). K ověření statistické významnosti jsme použili

χ^2 -test, přesněji řečeno kalkulator pro tento test dostupný na adrese <https://www.socscistatistics.com/tests/chisquare2/default2.aspx>. Na obvyklé hladině významnosti 0,05 lze podle tohoto testu tvrdit, že s 95% pravděpodobností jsou rozdíly mezi naším a Bečkovým souborem jen záležitostí náhody a nejsou statisticky signifikantní (výsledek testu je 2,9134, hodnota $p > 0,08$).

5.2 Prepozicionální a neprepozicionální tvary

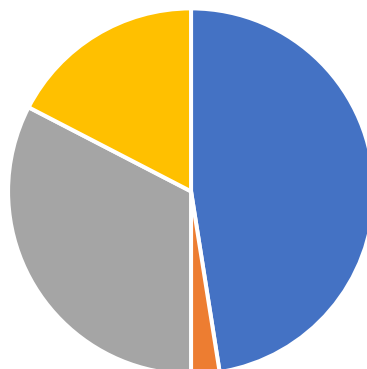
Dalším zkoumaným jevem byla četnost prepozicionálních a neprepozicionálních tvarů u obou zájmen. Před výzkumem jsme předpokládali, že zájmeno *jenž* bude v předložkovém tvaru relativně čtenější než zájmeno *kterýž*, a to především v lokálu (jako pouze prepozicionálním pádu), akuzativu a dativu jak singuláru, tak plurálu. Prepozicionálních pozic jsme však v našem výzkumu zachytili jen velmi málo, celkem 33. Jejich distribuce byla rovnoměrná, jak ukazuje graf 2.

Graf 2: Zastoupení prepozicionálních tvarů zájmen *jenž* a *kterýž* je poměrně rovnovážné, *jenž* bylo s prepozicí použito 16krát a *který* 17krát.

Dále věnujeme pozornost podílu prepozicionálních a neprepozicionálních tvarů v celé excerpce (celkem 389 dokladů). Výsledky ukazuje graf 3 níže.

Distribuce předložkových a nepředložkových pozic zájmen

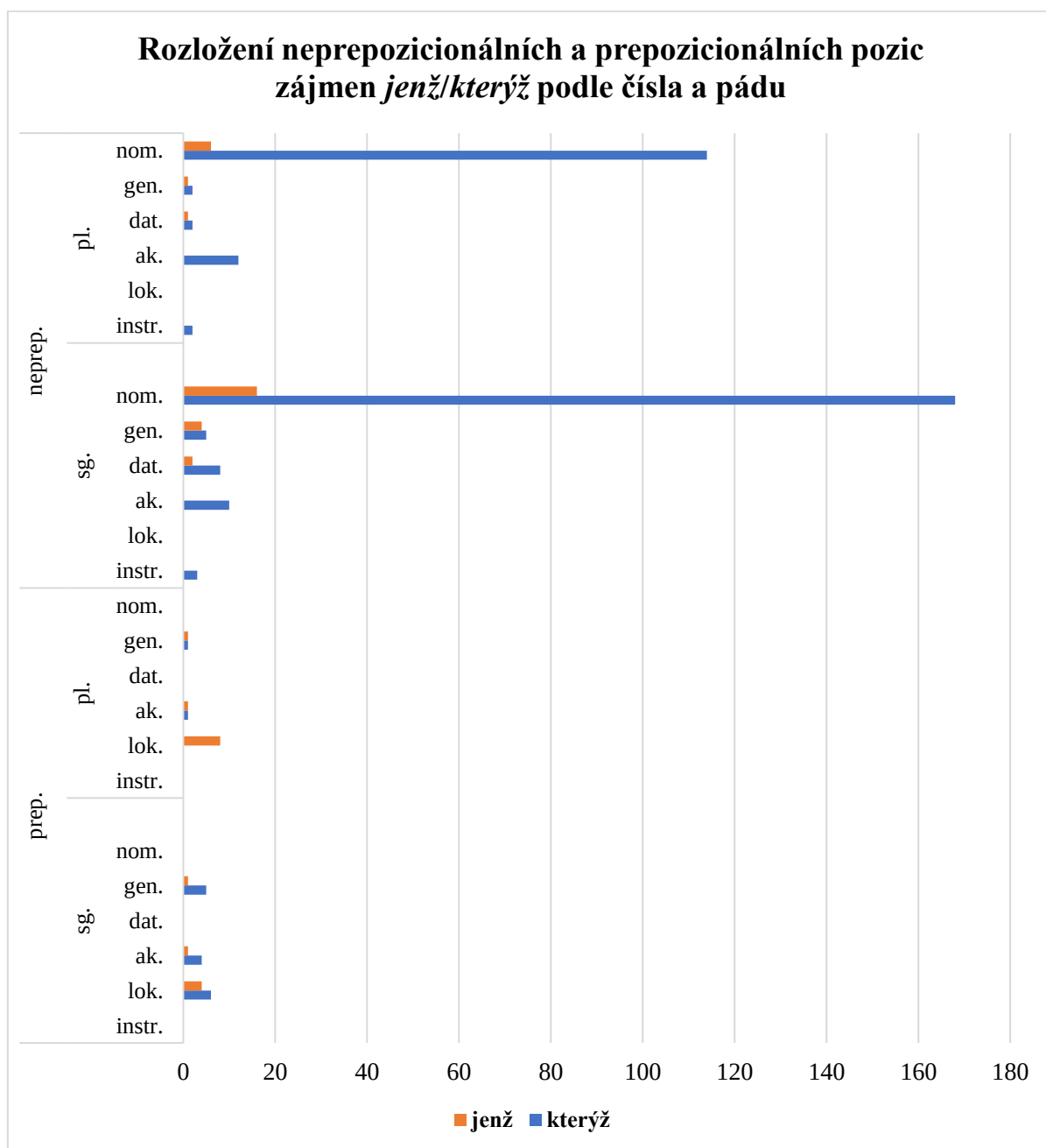
- **který(ž/to) neprepozicionální** ■ **který(ž/to) prepozicionální**
- **jenž(to) neprepozicionální** ■ **jenž(to) prepozicionální**

Graf 3: Distribuce předložkových a nepředložkových pozic zájmen *jenž(to)* a *který(ž/to)*.

Oproti tomu u zájmena *který(ž/to)* dosahuje procentuální podíl prepozicionálních pozic pouze 5,0 %, to znamená, že relativní výskyt zájmena *jenž(to)* je o více než 30 % četnější. Při hodnocení je samozřejmě nutné vzít v úvahu malý absolutní počet dokladů (33 prepozicionálních výskytů obou zájmen dohromady). Pokud však prověříme statistickou významnost distribuce předložkových a bezpředložkových pozic obou sledovaných zájmen pomocí χ^2 -testu, zjišťujeme, že na hladině významnosti 0,05 je výsledek statisticky signifikantní: výsledek χ^2 -testu je roven 49,0838, hodnota $p < 0,00001$. To znamená, že s pravděpodobností výrazně větší než 95 % lze tvrdit, že distribuce prepozicionálních a neprepozicionálních pozic u zájmen *jenž* a *kterýž* v naší excerpci není náhodný a že *jenž* je výrazně častěji zastoupeno po předložkách. Dobře to ilustruje skutečnost, že zatímco výskyt prepozicionálních pozic je prakticky vyrovnaný (16 : 17), výskyt neprepozicionálních pozic je u zájmena *kterýž* o jeden řád vyšší (30 : 326). Bečka ve své studii dokládá ze zkoumaných částí Nového zákona poslední Kralické bible (Matoušovo, Janovo evangelium) ze 339 dokladů 27 tvarů zájmena *jenž*, přičemž 15 dokladů z toho následuje po předložce (tj. 55,6 %). Už Bečka tak konstatuje jistou tendenci k užívání prepozicionálních tvarů *jenž* v Novém zákoně Kralické bible.

Dále představíme výsledky prepozicionálních a neprepozicionálních pozic podle jednotlivých pádů a obou čísel. Vokativ a prepozicionální pozice s nominativem

se nevyskytuje, stejně tak není doložen duál, lokál je vždy předložkový. Souhrn představuje graf 4:

Graf 4: Celková distribuce předložkových a nepředložkových tvarů zájmen *jenž* a *kterýž* podle čísla a pádu.

Nejdříve budeme komentovat singulárové doklady. V singuláru bylo zájmeno *kterýž* v neprepozicionální pozici doloženo 194krát, v prepozicionální pouze 15krát. Z grafu 5 vyplývá, že tvary zájmena *kterýž* v neprepozicionální pozici singuláru jsou přítomny ve všech sledovaných pádech kromě vokativu a lokálu. Nejčastěji v nominativu (168 dokladů), dále v akuzativu (10 dokladů), dativu (8 dokladů), genitivu

(5 dokladů) a instrumentálu (3 doklady). Nominativní výskyty zájmena *kterýž* tvoří 86,6 % dokladů neprepozicionálního *kterýž*; vezmeme-li však v úvahu jen ty pády, kde mohla konkurence s předložkovou pozicí nastat (genitiv, dativ, akuzativ, instrumentál), zjišťujeme celkem 26 výskytů, kdežto prepozicionální doklady v těchto pádech čítají 15 dokladů (tj. poměr 63,4 % ku 36,6 %). V dativu a instrumentálu se vyskytuje pouze neprepozicionální forma *kterýž*, a to tvary dat. sg. *kterémuž* a tvary inst. sg. *kterýmž* a *kterouž*. V lokálu máme doloženo 6 případů prepozicionálních pozic. Při porovnání všech neprepozicionálních a prepozicionálních dokladů sg. zjišťujeme markantní převahu bezpředložkových tvarů (92,8 % ku 7,2 %). Absence prepozicionálních dokladů v dativu a instrumentálu je dána nejspíše jen omezenou velikostí excerpovaného vzorku, tj. malým počtem dokladů.

Prepozicionální pozice se nejčastěji vyskytly v genitivu (5 dokladů) a lokálu (vždy předložkový pád; přítomen v 6 dokladech), v genitivu je poměr vůči neprepozicionálním tvarům shodný 5 : 5.

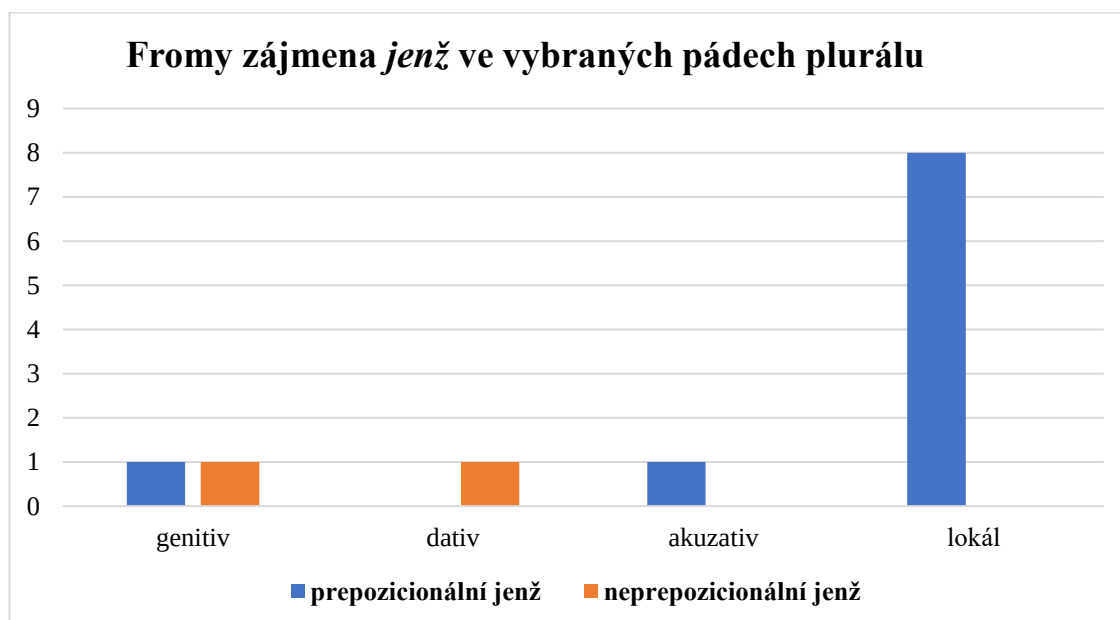
Pokud jde o zájmeno *jenž* a distribuci předložkových a nepředložkových tvarů v singuláru, opět odkazujeme na graf 4 výše. V grafu je znázorněn i nominativ, v něm je doloženo 16 bezpředložkových dokladů. Pro akuzativ a instrumentál (a samozřejmě lokál) se bezpředložkové doklady v excerpce nevyskytly, v genitivu (4 doklady) a dativu (2 doklady) převažují neprepozicionální doklady nad prepozicionálními (doloženy z těchto dvou pádů jen v genitivu, a to pouze jeden výskyt). V lokálu je naopak dosvědčen pochopitelně jen předložkový tvar, a to 4 výskyty. Celkové počty jsou tedy velmi nízké.

Bezpředložkové tvary v singuláru tvoří, započteme-li také nominativ, celkem 22 dokladů (78,6 %), předložkové 6 (21,4 %). Nominativní (včetně absolutního) *jenž* tvoří svými 16 doklady 57,1 % neprepozicionálních dokladů. Pokud vezmeme v úvahu jen ty pády, kde mohla nastat konkurence obojích pozic (bezpředložkové a předložkové, tj. vyloučíme nominativ, vokativ, lokál), zjišťujeme poměr 5 : 1. Nejvyužívanějšími tvary z nich jsou *jehož* a *jemuž*. I v tomto případě je absence dokladů u zájmena *jenž* v akuzativu a instrumentálu dána nejspíše omezenou velikostí vzorku.

Nyní obrátíme pozornost k plurálovým dokladům zájmena *kterýž* a *jenž*. U zájmena *kterýž* je doloženo ze 134 dokladů celkem 132 bezpředložkových, přičemž naprostou většinu z nich (114 dokladů, tj. 86,4 %) tvoří doklady v nominativu. V ostatních pádech se vyskytuje pouze 20 dokladů, z toho 18 neprepozicionálních. Předložkové doklady nacházíme pouze v genitivu a akuzativu (vždy po 1 dokladu),

bezpředložkové v genitivu, dativu a instrumentálu (vždy po 2 dokladech), v akuzativu (12 dokladů), lokálové tvary zastoupeny nejsou. Pokud bychom vzali v úvahu jen pády, v nichž může nastat konkurence předložkových a bezpředložkových pádech, tj. když ponecháme stranou nominativ, vokativ a lokál, činí poměr bezpředložkových a předložkových pozic zájmena *kterýž* v plurálu 9 : 1. Stejně jako v případě tvarů *jenž* v singuláru je tento počet příliš malý pro vyvozování obecnějších závěrů.

Tvary zájmena *jenž* v plurálu však překvapivě, přes nepočetnost dokladů, naznačují jiné poměry: bezpředložkový nominativ čítá pouze 6 dokladů, v ostatních pádech nacházíme jen po jednom bezpředložkovém dokladu v genitivu a dativu, zatímco předložkové doklady se vyskytují v genitivu a akuzativu (po 1 dokladu) a v lokálu (8 dokladů). Instrumentál není doložen. Předložkové výskyty tak u zájmena *jenž* v plurálu tvoří 10 dokladů z 18 celkových (včetně nominativu), tj. dokonce převažují nad tvary neprepozicionálními, a to v poměru 55,6 % : 44,4 %. Distribuci podle jednotlivých pádů v plurálu (kromě nominativu a vokativu; instrumentál není znázorněn, neboť se v našem materiálu nenachází) znázorňuje graf 5. Afinity lokálu k zájmenu *jenž* si povšiml také Bečka (1934, s. 143), podle něhož převaha tvarů *němž, jíž, jichž* „je způsobena tím, že jsou to tvary lokálové“, je přitom pozoruhodné, že poslední dvě zájmena uvádí s náslovným *j-*!

Graf 5: Zastoupení předložkových a nepředložkových forem zájmena *jenž* v pádových tvarech plurálu, v nichž mohlo docházet ke konkurenci předložkových a nepředložkových podob, a v lokálu, jenž je vždy předložkový. Instrumentál není v materiálu zachycen.

Nejčastějšími nepředložkovými pády kromě nominativů obou čísel, jež představují u neprepozicionálních tvarů naprostou většinu dokladů v obou číslech, je akuzativ u zájmena *kterýž* (opět v obou číslech), přesněji tvary *kteroužto* a *kterěžto*, dále se často vyskytují dativy sg. *kterémužto* a genitiv sg. zájmena *jenž* ve tvaru *jehožto*. Bečka zjistil ve svém materiálu z Bible kralické z roku 1613 převahu tvarů *jemuž* vůči *kterému* (Bečka, 1934, s. 142). Tuto tendenci na základě námi zkoumaného materiálu nepotvrzujeme: tvar *jemuž* máme jen doložen dvakrát, zatímco tvar *kterémužto* se vyskytuje sedmkrát. Z takto malého počtu dokladů však nelze vyvozovat žádné závěry.

Pokud jde o předložkové pády, jsou v našem materiálu nejužívanějšími genitiv a lokál singuláru u obou zájmen, v plurálu je zájmeno *kterýž* použito po předložce dále pouze v genitivu a akuzativu, každé jen jednou, oproti zájmenu *jenž*, které je užito nejčastěji v lokálu. Mezi nejfrekventovanější doklady patří *z/do kteréhožto*, *v/o kterémžto* a *v nichžto*. Bečka ve svém výzkumu upozorňuje na převahu lokálových tvarů zájmena *jenž* nad *kterýž*, výskyt zájmena *jenž* byl v jeho vzorku v tomto pádě mnohem častější než v pádech prostých (Bečka, 1934, s. 143). V tomto případě naše výsledky souhlasí s Bečkovým postřehem: plurálové tvary lokálu zájmena *jenž* jsou doloženy osmkrát, zájmeno *kterýž* se v této kombinaci pádu a čísla nevyskytlo. V singuláru se vyskytuje *jenž* v lokálu méně často a bývá nahrazováno zájmenem *kterýž*, v našem materiálu v poměru *jenž* : *kterýž* 4 ku 6. Tvar akuzativu sg. f. *již* se zde neobjevuje.

Srovnáme teď celkové zastoupení *jenž* a *kterýž* v jednotlivých číslech a ne/prepozicionálních pozicích. Pomineme přitom nominativy obou čísel, které jsou vždy neprepozicionální a vykazují výraznou převahu zájmena *kterýž*. Zajímá nás, jestli chování zájmena *jenž* v plurálu v předložkových pozicích (*jenž* 10 : *kterýž* 2) je statisticky významné ve srovnání s plurálem bezpředložkových pozic (*jenž* 2 : *kterýž* 20). Podle Fisherova exaktního testu na hladině významnosti 0,05 je výsledek statisticky signifikantní ($p = 0,0$), to znamená, že s více než 95% pravděpodobností není dán jen vlastnostmi vzorků. Ukazovalo by to v našem vzorku na statisticky významnou tendenci upřednostňovat v plurálu po předložkách zájmeno *jenž*. Pro srovnání: v singuláru, přičemž opět zanedbáváme nominativy, se takový rozdíl mezi předložkovými pozicemi (*jenž* 6 : *kterýž* 15) a bezpředložkovými pozicemi (*jenž* 5 : *kterýž* 26) neukazuje ve Fisherově exaktním testu jako statisticky významný ($p = 0,32$). U obou těchto výsledků, tj. u singuláru i plurálu, si však musíme být vědomi

toho, že výsledky jistě ovlivnilo zastoupení lokálu, jenž je ve sledovaném materiálu vždy předložkový.

5.3 Absolutní *jenž*

Absolutní (neshodné) *jenž* a jeho široké využití ve funkci nominativu singuláru i plurálu všech rodů je příznačné pro překlady Bible kralické (Šlosar in Kyas, 1997, s. 199–200). Tyto tvary jsou zastoupeny i v našem materiálu, avšak vzhledem k malé absolutní četnosti relativ *jenž* jsou výskyty poměrně vzácné.

Tvar absolutního *jenž* je v našem vzorku zastoupen celkem 9krát: L 2,15 *I stalo se, jakž odešli od nich Andělé do nebe, že ti lidé, totiž pastýři řekli vespolek, Pod'me až do Betléma, a vizme tu věc jenž se stala, o níž Pán oznámil nám*; L 6,17 *I sstoupiv s nimi s hůry, stál na místě polním: a zástup Učedníkův jeho, a množství veliké lidu, ze všeho Júdstva, i z Jeruzaléma, i z Týru, i z Sidónu, jenž při moři jsou, kteříž byli přišli aby jej slyšeli, a uzdraveni byli od neduhů svých*; L 7,32 *Podobni jsou dětem jenž na rynku sedí, a jedni na druhé volají, říkajíce, Pískali sme vám, a neskákali ste: žalostně sme naříkali vám, a neplakali ste*; L 8,2 *I ženy některé, kteréž byly uzdraveny od duchů zlých, a od nemocí: Marya jenž slove Magdaléna, z nížto bylo sedm d'áblů vyšlo*; L 8,43 *Tedy žena jedna jenž nemoc svou trpěla od let dvanácti, (kterážto byla na lékaře vynaložila všecken statek, a od žádného nemohla uzdravena býti,);* L 9,27 *Ale pravímť vám jistě: Jsout' někteří z těch, jenž tuto stojí, kteříž neokusí smrti, až i uzří království Boží*; L 11,47 *Běda vám jenž vzděláváte hroby prorocké, kteréž otcové váši zmordovali*; L 12,4 *Pravím pak vám přátelům svým, Nestrachujte se těch jenž tělo zabíjejí, a potom nemají co by více učinili*; L 21,35 *Nebo jako osídlo přijde na všecky, jenž přebývají na tváři vší země*. Z celkových devíti dokladů jsou tři použity v singuláru, ostatní stojí za tvary plurálové. Procentuální zastoupení absolutního *jenž* v rámci všech dokladů zájmena *jenž* ukazuje graf 6:

Graf 6: Poměrné zastoupení absolutního *jenž* vzhledem ke všem 46 dokladům lemmatu tohoto zájmena.

Bečka (1934) vysvětluje užívání absolutního *jenž* jako nahrazení nom. pl. *již*. Upozorňuje na pozdější vývoj absolutního tvaru, který se moderním autorům zdál gramaticky nesprávný. Dodává, že tento tvar se stal „slabým“, méně využívaným, až naprosto vymizel. Jeho doklady můžeme najít u Husa, v Bibli kralické, u Komenského i Palackého (Bečka, 1934, s. 142). V našem materiálu však absolutním *jenž* není nahrazován jen tvar nom. pl. *již*, nýbrž také tvary feminina sg. i pl. (L 2,15; 7,32; 8,2; 8,43) a neživotného maskulina (L 6,17).

Expanzi tvaru *jenž* z maskulina do jiných čísel a rodů, tedy jeho absolutizaci, snadno vysvětlíme distribucí tvarů v lemmatu: i v našem materiálu převládají jako nejčastější tvary nominativu, a tak jazykový systém při potřebě neshodného relativu (srov. *ježto/ješto, co*) použil nejčastěji užívanou formu.

Na první pohled by se mohlo zdát, že v jednom dokladu se vyskytuje absolutní zájmeno *kteřížto*. Absolutizaci tvaru tohoto zájmena známe i ze staré češtiny a byla by paralelní k absolutizaci zájmena *jenž*: L 24,23 *přišly, pravíce že sou také vidění Andělské viděly, kteřížto praví že by živ byl*. V kontextu se vypráví o ženách, které šly k Ježíšovu hrobu v neděli ráno, ale mrtvé tělo ve skalním hrobě nenalezly, nýbrž měly vidění andělů. Relativum *kteřížto* se však podle smyslu kontextu vztahuje k andělům, nikoli k ženám či k vidění; proto ho také chápeme jako neabsolutní, i když slovo *anděl* se v blízkém kontextu nevyskytuje, nicméně plyne z inference.

5.4 Tvar *kterýž* v nepravých vedlejších větách

a ve větách s navazovací funkcí

V textu je doloženo několik případů použití tvaru *kterýž* v nepravých větách vedlejších. Ty představují typ závislých vět s výpovědní funkcí (typicky následného děje), nevytváří pravé věty vedlejší, typicky tedy nezastávají větněčlenskou funkci, ale s větou hlavní je pojí významově koordinační vztah, vyjádřený ovšem hypotakticky. Pokud jsou formálně závislé na podstatném jménu, typicky ho nejsou schopny determinovat (srov. Čechová, 2011, s. 307, 319). Vymezení nepravých vedlejších vět nebývá zcela jednotné. Uvedeme několik dokladů z našeho materiálu: L 1,19 *Jáť jsem Gabryel, kterýž stojím před obličejem Božím: a poslán sem* (význam není restriktivní, nýbrž slučovací: ‚a stojím před obličejem‘); L 1,20 *A aj budeš němý, a nebude moci mluvit, až do toho dne, v kterémž se tyto věci stanou: proto, že si neuvěřil řečem mým, kteréž se naplní časem svým* (význam je podle kontextu spíše slučovací s vyjádřením následnosti: ‚a ty se naplní...‘, nejde o restriktivní determinaci); L 2,11 *narodil se vám dnes Spasitel, jenž jest Krystus Pán* (význam je slučovací, resp. vysvětlovací: ‚a to je...‘, ‚to jest...‘, nejde o významovou determinaci); L 6,13 *a vyvolil z nich dvanácte, kteréž i Apoštoly nazval* (význam je slučovací s následností: ‚a také je nazval apoštoly‘); L 10,42 *Maryat' dobrou stránku vyvolila, kterážto nebude odjata od ní* (význam je slučovací: ‚a ta od ní nebude odjata‘); L 16,1 *Pravil pak k Učedníkům svým, Člověk jeden byl bohatý, kterýž měl šafáře: a ten obžalován jest před ním, jako by mrhal statek jeho* (význam je slučovací: ‚a ten měl šafáře‘); L 22,1 *Přibližoval se svátek Přesnic, jenž slove Velikanoc* (význam je ‚a ten se nazývá‘); L 19,30 *Jděte do městečka kteréž proti vám jest: do kteréhožto vejdouce, naleznete oslátku* (‚a vejdouce do něho‘). V nepravých vedlejších větách převažuje zájmeno *kterýž*, avšak *jenž* je také zastoupeno (viz L 2,11; 22,1).

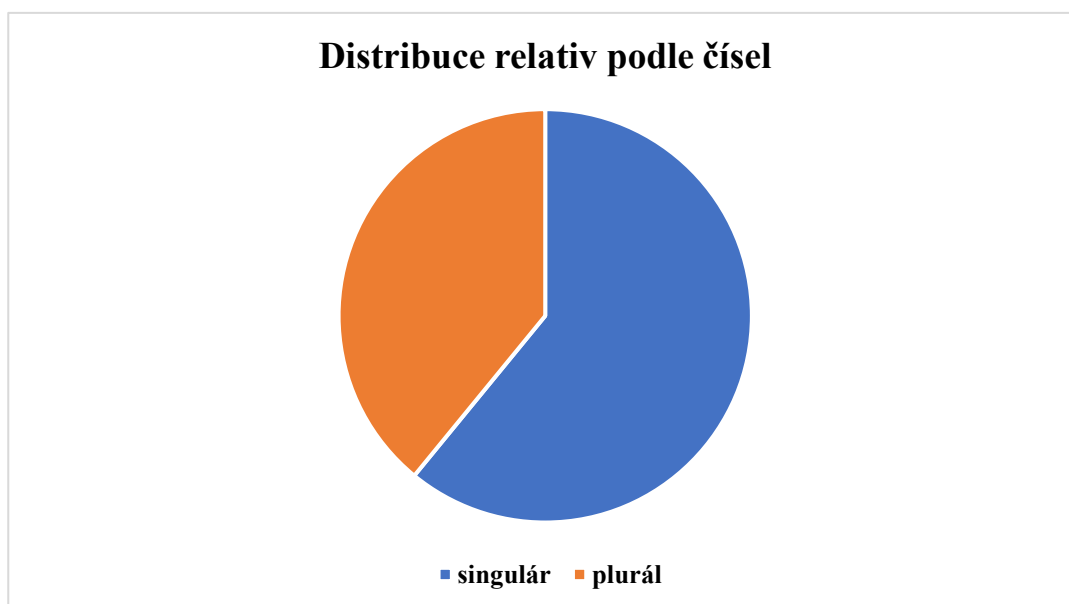
Dále se v materiálu nachází navazovací *jenž/kterýž*, a to jako překladový prostředek, obvyklý v humanistické češtině v důsledku vlivu latiny. Takové *jenž/kterýž* stojí na začátku výpovědi a vztahuje se k antecedentu v předchozím kontextu (uvedeme doklady po tečce jako hierarchicky nejvyšším interpunkčním znaménku v humanistické češtině). Jako příklad uvedeme L 3,17. V bezprostředně předcházejícím verši, tedy L 3,16, čteme: *Odpověděl Jan všechněm, a řka, Jáť zajisté křtím vás vodou: ale jdeť silnější nežli já, kteréhožto nejsem hoden rozvázati řeménka u obuvi jeho: tent' vás křtíti bude Duchem svatým a ohněm*. Konec verše 16 je vyznačen tečkou. Verš L 3,17

navazuje: *Jehožto věječka v ruce jeho, a vyčistíť humno své, a shromáždí pšenici do obilnice své: ale plevy páliť bude ohněm neuhasitelným.* Jako příklad lze uvést také začátky souvětí z rodokmenového výčtu v L 3, např. ve verších 24, 25 a 28 začíná souvětí navazovacím vztažným *kterýž*, jež anaforicky odkazuje k předchozímu verši, ten je ukončen tečkou, srov. L 3,24 *Kterýž byl Matatů, kterýž byl Léví, kterýž byl Melchů, kterýž byl Jannů, kterýž byl Josefů*; L 3,25 *Kterýž byl Matatyášů, kterýž byl Amosů, kterýž byl Naum, kterýž byl Esli, kterýž byl Nagge*; L 3,28 *Kterýž byl Melchyů, kterýž byl Addyů, kterýž byl Kozamů, kterýž byl Elmódamů, kterýž byl Eru*, L 3,29 *Kterýž byl Józů, kterýž byl Eliezerů, kterýž byl Jórymů, kterýž byl Matatů, kterýž byl Léví* atd.

Uvedeme ještě další příklady navazovacího *kterýž* z našeho materiálu, jež stojí vždycky na začátku nového souvětí (v některých případech po otazníku): L 5,20 *Kterýžto viděv víru jejich, řekl mu, Člověče odpuštění sou tobě hříchové tvoji*; L 7,13 *Kteroužto uzřev Pán, milosrdenstvím hnut jsa and ní, řekl jí, Neplač; L 8,25 I řekl jim, Kde je víra vaše? Kterížto bojíce se, podivili se vespolek řkouce, kdo jest tento, že větrům přikazuje i vodám, a poslouchají ho?*; L 17,14 *Kteréžto on uzřev, řekl jim, Jdouce ukažte se Kněžím: I stalo se když šli, že očištění jsou*; L 24,19 *Kterýmžto on řekl, I co? Oni pak řekli jemu, O Ježíšovi Nazaretském, kterýž byl muž Prorok, mocný v slovu i v skutku, před Bohem i přede vším lidem.*

5.5 Distribuce relativ *jenž/kterýž* podle čísla

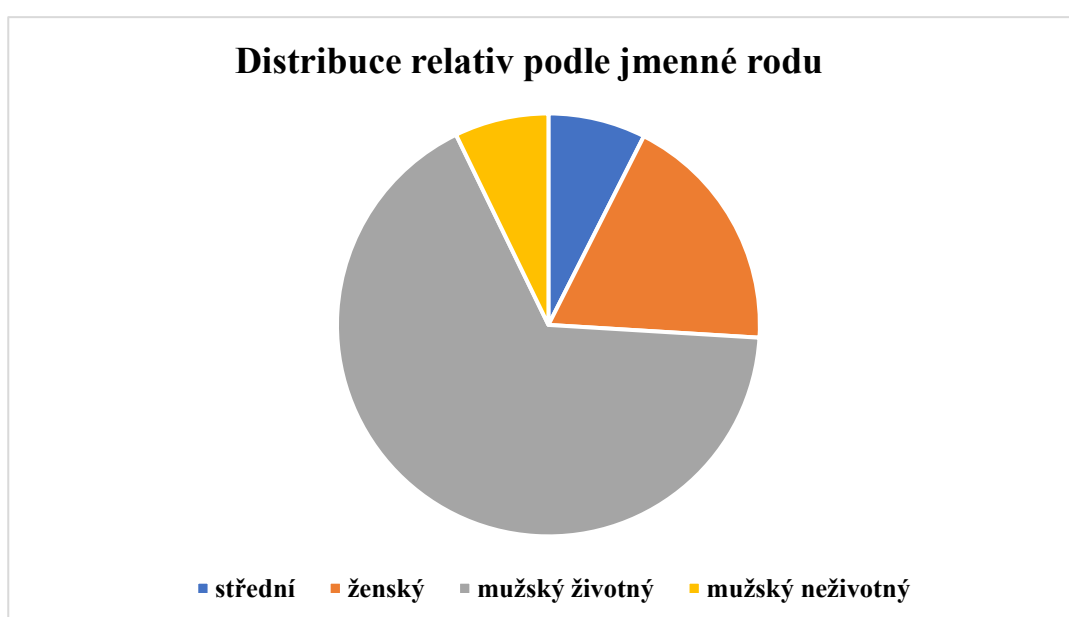
Prozkoumali jsme také zastoupení kategorie čísla. Relativní zájmena obecně kongruují, tj. přebírají (alespoň některé) gramatické kategorie od větného členu, který rozvíjejí (srov. *město, které bylo vypáleno*; avšak často jen shoda v čísle, rodě a životnosti: *vzal si ten klobouk, kterého se předtím nechtěl ani dotknout // s nímž chtěl zaujmout* atd.); proto jsme také absolutní *jenž* klasifikovali podle shody jako singulárový, nebo plurálový tvar. Výsledky představuje graf 7. Jak z grafu vyplývá, tvary singuláru jsou oproti tvarům plurálovým ve sledovaném vzorku zastoupeny čteněji, a to v poměru 238 : 153. Tento jev, tj. vyšší zastoupení tvarů v singuláru, je obecně platný ve všech jazycích, ačkoli existují v rámci slovní zásoby i výjimky, např. pluralia tantum.

Graf 7: Distribuce relativ *jenž* a *kterýž* podle gramatické kategorie čísla (vypočteno na základě tokenů).

5.6 Distribuce relativ podle jmenného rodu a životnosti

Ve zkoumaném textu jsme sledovali také distribuci dokladů podle kategorie jmenného rodu (a životnosti u rodu mužského). Jak vyplývá z grafu 8, zcela převažují tvary rodu mužského životného (celkem 260 dokladů). Je to očekávatelné, neboť jde o rod bezpříznakový a v plurálu panuje při výskytu substantiv s odlišným rodem, ale alespoň jedním maskulinem životným, shoda mužská životná /typ *matka Jakubova, Maří Magdaléna a učedník Petr, kteří..., šli*/. Dále se vyskytuje nejvíce dokladů ženského rodu (72), rody střední a mužský neživotný jsou zastoupeny ve stejném poměru (29 : 28) dokladů.

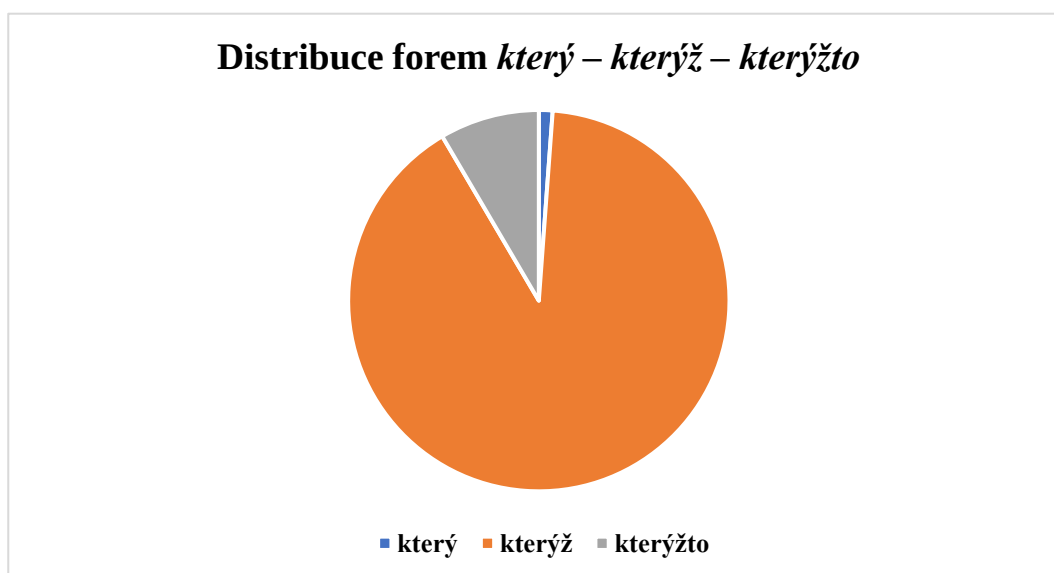
Graf 8: Distribuce relativ podle kategorie jmenného rodu a životnosti.

5.7 Bezpředložkové tvary s náslovným [ň-]

Bezpředložkové tvary s náslovným *ň-* nejsou v našem materiálu doloženy. Změna násloví podle toho, jestli se v bezprostředně předcházejícím kontextu vyskytuje, nebo nevyskytuje předložka, je v českém jazykovém systému sledované doby kromě některých osobních a relativních zájmen výjimečná, a proto existují systémové tendence takové kolísání jako *jejž/nějž*, *jím/ním* odstranit. V Kralické bibli šestidílné jsou bezpředložkové tvary s *ň-* doloženy u osobních zájmen, např. *pobil ní tisíc mužův* (Dittmann, 2018, s. 436). Takové tvary se vyskytují u vztažných a osobních zájmen také v barokní Bibli svatováclavské (*nimiž [...] může chváliti*, Dittmann, 2018, s. 179).

5.8 Zastoupení tvarů zájmena *který/kterýž/kterýžto* a *jenž/jenžto*

Častým rysem relativního zájmena *který* bylo ve staročeském a středněčeském úzu spojení s částicí *-ž* do tvaru *kterýž*. Výskyt forem bez této částice byl velmi malý (srov. Kučera, 1983, s. 50). Ve sledovaném materiálu jsou doloženy pouze tři pádové tvary bez enklitické částice (*které*, *kterí* a dvakrát *v kterou*). V dobovém úzu bylo dále nejfrekventovanější zájmeno *kterýž* někdy prodlužováno postfixem *-to* (*kterýžto*, viz Černá, 2022, s. 176). V naší excerpce se vyskytuje 29 těchto tvarů, nejvíce zastoupen je nom. sg., ale dále se vyskytují kromě instr. sg. a instr. a lok. pl. všechny pády singuláru a plurálu (např. *kterážto*, *kterížto*, *v kterémžto*). Distribuci variant *který/kterýž/kterýžto* ukazuje graf 9:

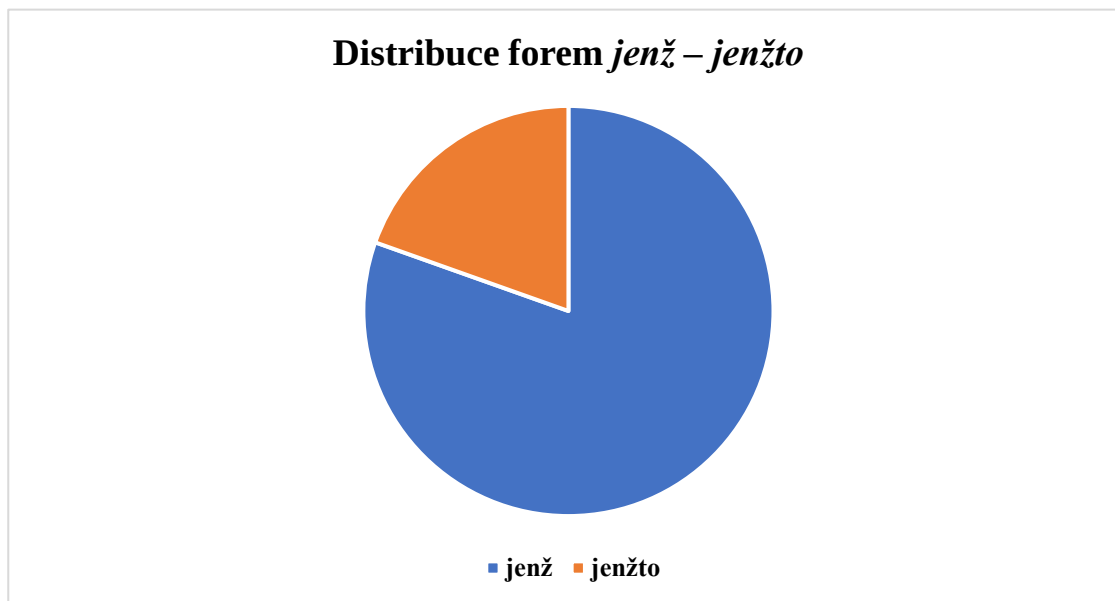

Graf 9: Distribuce variant zájmena *kterýž* ve sledovaném materiálu.

Výsledky získané z naší excerpce potvrzují minimální počet forem *který*: z celkových 343 dokladů je tato forma použita čtyřikrát (L 4,23 *které*; L 12,39

v *kterou*; L 12,40 v *kterou*; L 21,21 *kteří*). Zájmenná varianta s enklitickou částicí *-ž* (*kterýž*) je s 310 doklady naprosto dominantní.

V případě zájmena *jenž* bylo prodlužování tvaru postfixem *-to* častým jevem už ve staročeském úzu. Při použití absolutního zájmena *jenž* (ve středním rodě: *jež*) bylo možné i tento tvar prodloužit (*ježto* či *ješto*). Oproti zájmenu *kterýž* bylo *jenž* prodlužováno relativně častěji (Kučera, 1983, s. 50, 72). Distribuci variant zájmena *jenž* v našem materiálu ukazuje graf 10:

Graf 10: Distribuce variant zájmena *jenž* ve sledovaném materiálu.

V našem materiálu se nachází 9 tvarů zesíleného tvaru *jenžto*, z toho 7 v prepozicionální formě a 2 v neprepozicionální. Nejvíce zastoupeným tvarem je lok. pl. v *nichžto* (4 doklady). Vyskytují se tvary jak singulárové, tak plurálové, a to pouze pro genitiv a lokál. Není doložen žádný absolutní tvar *jenžto*.

Zesílený tvar s částicí *-to* u zájmena *jenž* (*jenžto*) se ve zkoumaném textu používá v genitivu a lokálu obou čísel v předložkové pozici. Naopak tvary varianty *kterýžto* se vyskytovaly především v nepředložkové pozici (převaha nominativů není překvapivá vzhledem k tomu, že doklady tohoto pádu u zájmena *který* zcela převažují, jak jsme ukázali výše) a kromě instrumentálu a vokativu ve všech pádech a číslech. Minimální výskyt tvaru *který* odpovídá způsobu tvoření relativních zájmen ve staré a střední češtině, pro oddělení relativ od interogativ byla ve staré češtině připojována enklitická postfixální částice *-ž*. V novodobé češtině už tyto tvary nejsou pro relativa typické (kromě *jenž*) a nejfrekventovanější formou vztažného zájmena se stal tvar *který* (srov. Černá, 2022, s. 176; Kučera, 1983, s. 50).

5.9 Další vývoj sledovaných tvarů v předbělohorských vydáních Bible kralické

Konkurence zájmen *kterýž/jenž* v Lukášově evangeliu v Bibli kralické šestidílné se odvíjela od české překladatelské tradice, názorů gramatiků (na váhu padají zejména postoje vyslovené v Blahoslavově gramatice) a snahy o vysoký, exkluzivní styl (Šlosar, 1997, s. 194–200). Náměšťská mluvnice praví o zájmenu *jenž*: „*Jenž* jest relativum, utriusque numeri, omnis generis, casus nominativi tantum; a pěkně se užívá místo *který*, *která*, *které*, i take in plurali“ (cit. podle Čejka – Šlosar – Nechutová, 1991, s. 100). Tamtéž se uvádí příklad z Mt 1,16: *narodil se Jesus, jenž slove Krystus*. A dále příklad s plurálem s absolutním *jenž* z Iz 60,8: *Kterí sou tito, jenž jako oblakové létají*. Filomates ještě dodává: „Těž o *ješto* máš rozuměti, a můžeš jedno za druhé položiti.“ Komentář v zachovaném opisu Blahoslavovy mluvnice poslední větu glosuje slovy: „Jistě nevšudy, velikýť jest rozdíl mezi těmi dvěma slovy.“ V souvislém komentáři k dané Filomatově pasáži Blahoslav dodává jen poznámky k *ješto*, všímá si jeho kauzativního významu (fol. 95b, s. 102), ale uznává, že může stát také za *kterýž*. Uvádí příklad z Mt 23,37 „*kterýž morduješ, ješto morduješ, morděři prorokův, vlastně mordující*“.

Při zkoumání, jak se sledovaná konkurence *jenž/kterýž* dále v bratrském v biblickém stylu vyvíjela, jsme si pro porovnání s námi zkoumanou Biblí kralickou šestidílnou zvolili třetí vydání jednosvazkové Kralické bible z roku 1613. Její různočtení jsou obsažena v kritické edici *Kralického Nového zákona z roku 1601* (Dittmann et al. 2023). Jako jedna z důležitých tendencí posledního předbělohorského vydání Kralické bible se ukazuje snaha omezit užívání zájmena *jenž* a nahradit ho zájmenem *kterýž*. Obecně bylo zastoupení zájmena *jenž* v poslední Kralické bibli v dost výrazné míře zredukováno a toto zájmeno bylo nahrazováno zájmenem *kterýž*, navíc tvary slov byly často zkracovány tím způsobem, že byly odstraňovány postfixy *-ž* a *-to* (Dittmann, 2012, s. 244, 245). Z Lukášova evangelia jsou doloženy takové náhrady zájmena *jenž* z Nového zákona z roku 1601 zájmeny *který(ž)* v poslední Kralické bibli v L 1,49 *jenž* > *kterýž*; 2,11 *jenž* > *kterýž*; 2,15 *jenž* absolutní > *kteráž*; 3,9 *jenž* > *kterýž* (tamtéž, s. 245). Tyto doklady můžeme doplnit ze zbývajících částí a kapitol Lukášova evangelia těmito doklady 5,9 *jenž* > *kterýž*; 6,17 *jenž* absolutní > *kteráž*; 6,30 *jenž* > *kterýž*; 7,27 *jenž* > *kterýž*; 7,32 *jenž* absolutní > *kteráž*;

8,2 *jenž* absolutní > *kteráz*; 8,36 *jenž* > *kterýž*; 8,43 *jenž* absolutní > *kteráz*;
11,2 *jenž* > *kterýž*; 12,1 *jenž* > *kterýž*; 12,4 *jenž* absolutní > *kterýž*; 13,35 *jenž* > *kterýž*;
19,38 *jenž* > *kterýž*; 21,35 *jenž* absolutní > *kteríž*; 22,1 *jenž* > *kterýž*.

Interpretace této redakční strategie při náhradě *jenž* > *kterýž* v Kralické bibli z roku 1613 není zcela jasná. Odrážel tento vývoj snahu o modernizaci jazyka, přiblížení k úzu bible Melantrichovy, reflektoval vývoj běžné mluvené češtiny, ze které *jenž* prakticky mizelo a stávalo se prvkem archaickým? Pro Nový zákon Bible kralické z roku 1613, respektive pro Matoušovo a Janovo evangelium v ní, je totiž podle Bečkova (1934, s. 139, 141) zjištění typické relativně velmi malé zastoupení zájmena *jenž* ve srovnání se Starým zákonem (přesněji jen s knihou Genesis), ale i s dobovou produkcí zastoupenou Komenským nebo Václavem Hájkem z Libočan. Podle Bečky (1934, s. 144) se už Hájkově kronice nedá vysledovat žádné pravidlo, že by přívlastkové věty restriktivní upřednostňovaly *jenž* a nerestriktivní *kterýž*. Přesnější odpověď na otázku, proč poslední Kralická bible v Novém zákoně výrazně upřednostňovala zájmeno *kterýž*, může přinést další výzkum.

6 Závěry

Cílem této bakalářské práce bylo analyzovat distribuci forem relativních zájmen *kterýž* a *jenž* (a jejich variant, tj. *který*, *kterýžto*, *jemužto* atd.) v evangeliu podle svatého Lukáše v Bibli kralické šestidílné, jejíž Nový zákon byl vydán v letech 1593–1594. Dále jsme si kladli za cíl srovnání výsledků našeho bádání se starším výzkumem J. V. Bečky (1934), jenž prozkoumal Genesis ze Starého zákona a evangelium podle svatého Matouše a podle svatého Jana z Nového zákona Bible kralické z roku 1613, a to v běžně dostupné verzi, jak byla tato bible vydávána v průběhu 20. století.

Celkem jsme z biblického textu Lukášova evangelia excerpovali 389 dokladů vztažných zájmen *jenž* a *kterýž*. Z naší analýzy vyplývá značný rozdíl v četnosti výskytu mezi relativy *jenž* a *kterýž*. Zájmeno *jenž* se vyskytovalo ve velmi malém počtu (46 dokladů), zájmeno *kterýž* se svými 343 doklady zcela převažovalo. V porovnání s Bečkovou (1934) studií, podle níž zájmeno *jenž* dosáhlo 8% zastoupení ve zkoumaných vzorcích kralického textu z roku 1613, náš výsledek (11,8 %) velmi dobře odpovídá nízkému zastoupení *jenž* v kralickém překladu a podporuje závěr, že zájmeno *jenž* postupně ustupovalo. Ačkoli jsme zkoumali jiné evangelium a jiné, zhruba o jednu generaci starší vydání Kralické bible, než zvolil Bečka, došli jsme k velmi podobným výsledkům, v Bibli kralické z roku 1613 přitom došlo prokazatelně k nikoli nevýznamnému omezení výskytu zájmena *jenž* (viz kap. 5.9). Celkem tedy námi získané výsledky velmi dobře korespondují s Bečkovými zjištěními.

Distribuci prepozicionálních a neprepozicionálních tvarů obou zájmen jsme dále prozkoumali podle jednotlivých pádů a čísel. Celkový počet prepozicionálních pozic v textu byl velmi malý (33 dokladů) a v absolutním počtu vcelku rovnoměrně vyvážený mezi relativy *jenž* a *kterýž*. I přes celkově nízký počet 16 předložkových dokladů zájmena *jenž* činí jejich relativní výskyt v rámci všech dokladů tohoto zájmena 30 %, což je šestkrát více než cca 5% relativní výskyt prepozicionálního *kterýž* v rámci všech dokladů tohoto zájmena (17 dokladů z celkových 343 dokladů zájmena *kterýž*). Už Bečkova studie zjistila tendenci častého užívání prepozicionálního *jenž* (bez rozlišení kategorie čísla) v Matoušově a Janově evangeliu v rámci Nového zákona Kralické bible podle vydání z roku 1613 (55,6 %). Četnost prepozicionálního *kterýž* v rámci singulárových tvarů tohoto zájmena zaujímá 7,2 % (15 z 209 tvarů), především v lokálu, genitivu a akuzativu. Tvary prepozicionálního *jenž* v singuláru tvoří 21,4 %

z tvarů zájmena *jenž* v tomto čísle, nejzastoupenějším pádem je lokál, poté následuje genitiv; dativ a instrumentál nemají žádné zastoupení. Plurálové tvary prepozicionálního *kterýž* čítají pouze 2 výskyty (genitiv a akuzativ, každý po 1 dokladu) ze zkoumaného materiálu, na rozdíl od plurálového prepozicionálního *jenž*, které vykazuje překvapivě vysoké relativní zastoupení. Doklady prepozicionálního *jenž* v plurálu převažují nad neprepozicionálními výskyty zájmena *jenž* v poměru 10 : 8, z celkových 18 dokladů zájmena *jenž* v plurálu tak zauímají nadpoloviční většinu (55,6 % výskytů). Nejfrekventovanějším pádem je lokál (8 dokladů).

Absolutní tvary *jenž* jsou v textu doloženy celkem 9 doklady (3 doklady v singuláru a 6 dokladů v plurálu). Bečka usuzoval při výskytu absolutního *jenž* na funkční náhradu nepoužívaného tvaru nom. pl. m. a. *již*, v našem materiálu stojí absolutní *jenž* nejen za tento tvar, ale i další (femininum sg. i pl. a neživotné maskulinum). Spíše lze usuzovat na expanzi nejužívanějšího tvaru zájmena *jenž*, totiž jeho tvaru nominativu sg. maskulina, do všech rodů a čísel.

Dalším námi zkoumaným jevům, jako je výskyt tvaru *kterýž* v nepravých vedlejších větách, distribuce *jenž/kterýž* podle gramatické kategorie čísla a rodu (a životnosti) nebo užití relativních bezpředložkových tvarů s náslovným [ň], Bečkova studie nevěnuje pozornost, takže výsledky s jeho zjištěními srovnat nemůžeme. Z naší analýzy nicméně vyplývá, že tvar *kterýž* je v nepravých vedlejších větách dobře doložen, i když počet nepravých vedlejších vět není příliš vysoký. Pro humanistickou češtinu je obvyklejší přítomnost funkčně blízkých tzv. navazujících *jenž/kterýž*, jež stojí na začátku souvětí a které jsou v našem materiálu zastoupeny vícekrát než nepravé vedlejší věty, jak jsou obvykle chápány. Výskyt bezpředložkových tvarů s náslovným [ň] není u zkoumaných relativ v textu doložen. Takové doklady byly v Bibli kralické zjištěny zatím pouze u zájmen osobních, kterými se tato práce nezabývá. V souladu s námi stanovenými hypotézami jsou singulárové tvary zastoupeny častěji než tvary plurálové, a to v poměru 237 : 152. Nominativ sg. zájmena *kterýž* (v různých rodech) je zastoupen v absolutním počtu zdaleka nejčteněji (168 dokladů). Pokud jde o distribuci rodu (a životnosti), nepřekvapivě zcela převažují životná maskulina (260 z celkových 389 výskytů; maskulina tvoří celkem téměř tři čtvrtiny dokladů).

V poslední části práce jsme věnovali pozornost distribuci forem *jenž/kterýž* a jejich variant s postfixy. Relativum *kterýž* se v textu objevuje ve třech formách: *který* – *kterýž* – *kterýžto*. První tvar bez částice -ž je v textu opravdu raritní (v našem

materiálu je doložen pouze 4 doklady), četnost zesíleného tvaru s postfixem *-to* už je sice vyšší, ale zdaleka nejvíce převažuje forma *kterýž*. Oproti tomu v dnešní češtině považujeme za základní formu *který*. U forem zájmena *jenž* sledujeme jiný vývoj. V textu nacházíme dva typy tvarů (*jenž* a *ježto*; ustrnulé a osamostatnělé *ješto* jsme do výzkumu nezahrnuli). Tvar s postfixem *-to* se nejvíce uplatňuje v prepozicionálních pozicích v lokálu a genitivu a je doložen v obou číslech. Tvary zájmena *jenž* byly dříve zesilovány častěji než tvary zájmena *kterýž*, v našem materiálu tvoří varianta *jenžto* (se skloňovanými formami) asi pětinu všech dokladů lemmatu *jenž*.

Čeština uchovala zájmeno *jenž* nejdéle ze slovanských jazyků, ačkoli ostatní *j*-ová relativa ustoupila zcela *k*-ovým protějškům (stč. *jamž* – *kamž* atd.), s výjimkou *jak*. V současné češtině zájmeno *jenž* pokračuje v ústupu, jehož náznaky shledáváme už ve středověku a raném novověku. Relativum *jenž* je dnes už méně využívaným, až archaickým zájmenem, které nachází své uplatnění především v beletrii a odborné literatuře, z mluvené podoby se, zdá se, poměrně rychle vytrácí, podrobný průzkum chování konkurence *jenž/který* v současné češtině jsme však nepodnikli.

Na závěr odpovíme na hypotézy formulované v kap. 3. První hypotéza zněla: „V Bibli kralické šestidílné si budou obě zájmena konkurovat, přičemž zájmeno *kterýž* bude zastoupeno častěji než zájmeno *jenž*.“ Tato hypotéza se potvrdila (viz kap. 5.1). Druhá hypotéza zněla: „Bude se vyskytovat více prepozicionálních tvarů zájmena *jenž* než zájmena *kterýž*, zejména v lokálu, akuzativu a genitivu.“ Tato hypotéza (viz kap. 5.2) se potvrdila pouze pro plurálové tvary, kde má zájmeno *jenž* převahu, v singuláru se častěji vyskytuje předložkový tvar zájmena *kterýž*. Co se týče četnosti pádů, z těch předložkových jsou nejvíce zastoupeny genitiv a lokál u obou zájmen, akuzativ je četnější u zájmena *kterýž*. Třetí hypotéza zněla: „Absolutní tvar *jenž* bude ve sledované pasáži doložen.“ Tato hypotéza se potvrdila (kap. 5.3), v textu jsme našli celkem 9 dokladů. Čtvrtá hypotéza zněla „Zájmeno *kterýž* se bude častěji objevovat v nepravých vedlejších větách, pokud se vyskytnou.“ Tato hypotézu můžeme považovat za prokázanou, v sebraných dokladech nepravých vedlejších vět, z nichž jsme uvedli příklady (kap. 5.4), převažuje zájmeno *kterýž*, to převažuje také u volně navazovacích vět s iniciálním postavením relativa; výskytů zájmena *jenž* je celkově v našem materiálu velmi malé množství. Pátá hypotéza zněla: „V Bibli kralické nalezneme relativa daleko více ve tvarech singuláru než v plurálu, což obecně odpovídá distribuci tvarů v rámci kategorie čísla v češtině.“ I tato hypotéza se potvrdila (kap. 5.5). Šestá hypotéza zněla: „Bezpředložkové tvary s náslovným [ň-] (typ typ *budou se řídití tím zákonem, nímž*

podle Božího přikázání mají) nebudou zastoupeny.“ Hypotéza se rovněž potvrdila (viz kap. 5.7). Poslední hypotéza zněla: „Zastoupení tvarů zájmena *jenž* a *kterýž* v našem výzkumném vzorku bude srovnatelné s Bečkovými (1934) výsledky, přičemž ve srovnání se soudobou produkcí bude zastoupení tvarů *j*-ového relativu vyšší, neboť se jedná o vysoký, biblický styl.“ Tato hypotéza se potvrdila jen zčásti (kap. 5.1 a 5.8): naše výsledky dobře odpovídají Bečkovým, avšak celkové procento zastoupení zájmena *jenž* je ve srovnání s dalšími dobovými texty poměrně velmi malé, ačkoli Bible kralická představuje vysoce stylizovaný text.

7 Seznam literatury

- BARTOŇ, T. a kol. *Statistiky češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2009.
- BEČKA, J. V. Zájmeno *který* a *jenž* v nové češtině. *Listy filologické* 61, 1934, č. 2–3, s. 138–147.
- BĚLIČ, J. – KAMIŠ, A. – KUČERA, K. *Malý staročeský slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- CVRČEK, V. – RICHTEROVÁ, O. (eds.). *Příručka ČNK* [online]. 2022 [cit. 2023-10-09]. Dostupné z: <<https://www.korpus.cz/slovo-v-kostce>>.
- ČECHOVÁ, M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 2011.
- ČEJKA, M. – ŠLOSAR, D. – NECHUTOVÁ, J. *Gramatika česká Jana Blahoslava*. Brno: Masarykova univerzita, 1991.
- ČERMÁK, F. a kol. *Frekvenční slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.
- ČERNÁ, A. M. *Čeština Daniela Adama z Veveslavína*. Praha: Akropolis, 2022.
- DITTMANN, R. *Dynamika textu Kralické bible v české překladatelské tradici*. Olomouc: Refugium Velehrad-Roma, 2012.
- DITTMANN, R. Jazyk překladu velkých proroků v prvním vydání Bible svatováclavské. In: ZAND G. – NEWERKLA S. M. (eds.). *Jezuitská kultura v českých zemích*. Brno: Host, 2018, s. 175–193.
- DITTMANN, R. Konsonantismus Bible kralické šestidílné. *Listy filologické* 141, 2018, č. 3–4, s. 409–448.
- DITTMANN, R. a kol. *Kralický Nový zákon z roku 1601. Kritická edice s variantami bratrských vydání z let 1564 až 1613*. Praha: Scriptorium, 2023.
- ESSČ = *Elektronický slovník staré češtiny*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006– [cit. 2024-01-15], Dostupné z <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.
- GbSlov = GEBAUER, J. *Slovní staročeský*. Praha: Academia, 1970.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl III/1. Skloňování*. Praha: Bedřich Tempský, 1896.
- GEBAUER, J. *Historická mluvnice jazyka českého. Díl IV. Skladba*. Praha: Česká akademie věd a umění, 1929.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. *Stručná mluvnice češtiny*. Praha: Fortuna, 1998.

- IJP = *Internetová jazyková příručka* [online] Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008– [cit. 2023-09-24]. Dostupné z <<https://prirucka.ujc.cas.cz/>>.
- KARLÍK, P. Vedlejší věty s relativy *který* a *jenž*: liší se něčím? In: RUSINOVÁ, E. (ed.). *Přednášky a besedy ze 44. běhu LŠSS*. Brno: Masarykova univerzita, 2011, s. 77–91.
- KOMÁREK, M. On relative pronouns in Czech and German (*jenž* – *který*, *der* – *welcher*). In: ČMEJRKOVÁ, S. – ŠTÍCHA, F. (eds). *The Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš*. Amsterdam: John Benjamins, 1994, s. 359–364.
- KOPEČNÝ, F. – ŠAUR, V. – POLÁK, V. *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha: Academia, 1980.
- KOSEK, P. *Historická mluvnice češtiny I*. Brno: Masarykova univerzita, 2014.
- KUČERA, K. *Jazyk českých spisů J. A. Komenského*. Praha: Univerzita Karlova, 1983.
- LAICHTEROVÁ, M. Vztahy stč. zájmena *jen* k osobnímu zájmenu *on*, *jeho* a k vztažnému *jenž*. *Listy filologické* 108, 1985, č. 2, s. 70–76.
- LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971.
- MČ 2 = KOMÁREK, M. a kol. *Mluvnice češtiny 2*. Praha: Academia, 1986.
- NĚMEC, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Praha: Academia, 1968.
- PČP = *Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia, 1993.
- REJZEK, J. *Český etymologický slovník*. Praha: LEDA, 2015.
- SOJKA, P. – JANOVEC, L. Minulost a přítomnost zájmena *jenž*. *Český jazyk a literatura* 67, 2016–2017, č. 5, s. 216–225.
- SSČ = *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha: Academia, 1994.
- SSJČ = *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha: Academia, 1960–1971 [cit. 2023-11-18]. Dostupné z <<https://ssjc.ujc.cas.cz/>>.
- Středněčeská textová banka*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–2023 [cit. 2024-01-20]. Dostupné z <<https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB>>.
- ŠIPKOVÁ, M. Který, jenž, co a jak. *Čeština doma a ve světě* 3, 1995, č. 4, s. 265–266.
- ŠLOSAR, D. Bible kralická. In: KYAS, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha – Řím: Vyšehrad – Křesťanská akademie, 1997, s. 182–210.

- ŠMILAUER, V. *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979.
- ŠTÍCHA, F. a kol. *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia, 2013.
- ŠTÍCHA, F. a kol. *Velká akademická gramatika spisovné češtiny. II. Morfologie. Část 1. Morfologie – morfologické kategorie, flexe*. Praha: Academia, 2021.
- TRÁVNÍČEK F. *Historická mluvnice česká. III. Skladba*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962.
- TRÁVNÍČEK, F. *Mluvnice spisovné češtiny*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.
- VÁŽNÝ, V. *Historická mluvnice česká. II. Tvarosloví*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964.
- ZUBATÝ, J. *Jenž, který, kdo, co. Naše řeč* 2, 1918, č. 2, s. 38–44.

8 Seznam příloh

Excerpce dokladů v MS Excel – viz samostatný soubor

Jednotlivé sloupce zachycují: sloupec A – lokalizaci výskytu v Lukášově evangeliu; sloupec B – tvar relativa; sloupec C – relativum *j*-ové (symbol J), nebo *k*-ové (symbol K) řady; sloupec D – kategorie pádu (N = nominativ, G = genitiv atd.); sloupec E – kategorie čísla (sg. = singulár; pl. = plurál); sloupec F – kategorie jmenného rodu (m. = maskulinum; f. = femininum; n. = neutrum); sloupec G – kategorie životnosti (jen u maskulin: a. = animatum, i. = inanimatum); sloupec H = pozice relativa (P = prepozicionální, tj. po předložce; N = neprepozicionální, tj. ne po předložce).

Tabulka č. 1: Procentuální zastoupení zájmen *jenž* a *kterýž*

	doklady	%
celkem	389	100,0 %
tvary <i>jenž</i>	46	11,8 %
tvary <i>kterýž</i>	343	88,2 %

Tabulka č. 2: Procentuální zastoupení prepozicionálních tvarů *jenž* a *kterýž*

zájmeno	výskyt	%
<i>jenž</i>	16	48,5
<i>kterýž</i>	17	51,5

Tabulka č. 3: Distribuce předložkových a nepředložkových pozic zájmen

	doklady	%
<i>kterýž</i> neprepozicionální	326	95,0 %
<i>kterýž</i> prepozicionální	17	5,0 %
<i>jenž</i> neprepozicionální	30	65,2 %
<i>jenž</i> prepozicionální	16	34,8 %

Tabulka č. 4: Rozložení neprepozicionálních a prepozicionálních pozic zájmen *jenž/kterýž* podle čísla a pádu

pozice	Číslo	Pád	<i>kterýž</i>	<i>jenž</i>
prep.	sg.	instr.	0	0
		lok.	6	4
		ak.	4	1
		dat.	0	0
		gen.	5	1
		nom.	0	0
	pl.	instr.	0	0
		lok.	0	8
		ak.	1	1
		dat.	0	0
		gen.	1	1
		nom.	0	0
neprep.	sg.	instr.	3	0
		lok.	0	0
		ak.	10	0
		dat.	8	2
		gen.	5	4
		nom.	168	16
	pl.	instr.	2	0
		lok.	0	0
		ak.	12	0
		dat.	2	1
		gen.	2	1
		nom.	114	6

Tabulka č. 5: Pádová distribuce zájmen v plurálu

pády	prepozicionální <i>jenž</i>	neprepozicionální <i>jenž</i>
genitiv	1	1
dativ	0	1
akuzativ	1	0
lokál	8	0
instrumentál	0	0

Tabulka č. 6: Procentuální zastoupení absolutního *jenž*

	doklady	%
<i>jenž celkem</i>	46	100,0
absolutní <i>jenž</i>	9	19,5

Tabulka č. 7: Distribuce relativ *jenž/kterýž* podle čísel

relativa	výskyt	%
singulár	237	60,9
plurál	152	39,1

Tabulka č. 8: Distribuce relativ *jenž/kterýž* podle kategorie jmenného rodu a životnosti

jmenný rod	celkový počet
střední	29
ženský	72
mužský životný	260
mužský neživotný	28

Tabulka č. 9: Distribuce forem *který – kterýž – kterýžto*

celkem <i>kterýž</i>	343	100 %
<i>Který</i>	4	1,2 %
<i>Kterýž</i>	310	90,4 %
<i>Kterýžto</i>	29	8,4 %

Tabulka č. 10: Distribuce forem *jenž – jenžto*

celkem <i>jenž</i>	46	100 %
<i>jenž</i>	37	80,4 %
<i>jenžto</i>	9	19,6 %